



**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ
РЕСПУБЛИКИ ТЫВА**

ПРИКАЗ

«29» апреля 2019 г.

№ 610-ф

г. Кызыл

**Об утверждении примерной образовательной программы по развитию
родной (тувинской) речи в дошкольных образовательных учреждениях
Республики Тыва «Төрээн Тывам/Моя родная Тува»**

В целях изучения родной (тувинской) речи в дошкольных образовательных учреждениях Республики Тыва на 2019-2020 учебный год на основании решения Учебно-методического совета ГБНУ Министерства образования и науки Республики Тыва «Институт развития национальной школы» (протокол № 2 от 05.04.2019 г.) ПРИКАЗЫВАЮ:

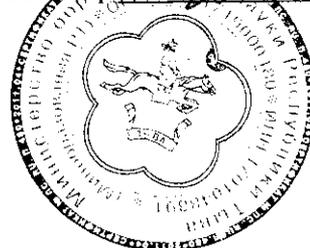
1. Утвердить примерную образовательную программу по развитию родной (тувинской) речи в дошкольных образовательных учреждениях Республики Тыва «Төрээн Тывам/Моя родная Тува» (далее – Программа).
2. Установить часть, формируемой участниками образовательных отношений в учебный план образовательной программы дошкольных образовательных учреждений (далее – ДОУ) на изучение родной (тувинской) речи в группах дошкольных образовательных учреждений Республики Тыва.
3. Рекомендовать руководителям вменить в обязанности воспитателей проведение занятий по развитию родной (тувинской) речи.
4. Предусмотреть в рамках занятий по 2 часа в неделю на развитие родной (тувинской) речи, реализуемых в соответствии с требованиями ФГОС дошкольного образования и по заявлению родителей (законных представителей).
5. Контроль за исполнением настоящего приказа возложить на заместителя министра Ч.В. Монгуш.

Министр

Т.О. Санчаа

Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем яамызының
КБЭАЧ “Национал школа хөгжүдөр институт”

Утверждено приказом
Министерства образования и науки РТ
_____ 2019 г
Министр _____ Санчаа Т.О.



«ТӨРЭЭН ТЫВАМ»

Школа назыны четпээн уруглар өөредир албан черлеринге
төрээн (тыва) чугаа сайзырадырының чижек
ПРОГРАММАЗЫ

«МОЯ РОДНАЯ ТУВА»

Примерная образовательная программа по развитию родной
(тувинской) речи в дошкольных образовательных учреждениях
Республики Тыва

КЫЗЫЛ – 2019

ББК 74.00
О 59

Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем яамызының “Национал школа хөгжүдөр институтунун” директору, филос.э.к. *С.С. Товуунуң* удуртулгазы-биле «Тыва дыл – чаштарга» деп регионалдыг төлевилелдин күүселдезин боттандыраары-биле ук чижек программа ажылдап кылдынган.

Национал школа хөгжүдөр институттуң өөредилге-методиктиг чөвүлели сүмелээн.

Эртем талазы-биле редактору: *А.С.Шаалы*, п.э.к., доцент.

Рецензентилери: *Б.В.Салчак*, п.э.к., *А.А.Даржай* аттыг КПИ-ниң улуг башкызы; *Е.Б.Ондар*, дээди категорияның тыва дыл, чогаал башкызы.

Программаның тайылбыр бижиин болгаш теориялыг кезээн *Л.Х. Ооржак*; чижек календарь-тематиктиг планнаашкынны *Монгуш А.А.* тус-тузунда кылганнар.

Ооржак Л.Х., Монгуш А.А.

О 59 Төрээн Тывам. Школа назыны четпээн уруглар өөредир албан черлеринге төрээн (тыва) чугаа сайзырадырыныңчижек программасы / – Кызыл: Национал школа хөгжүдөр институт, 2019. – 107 а. – ISBN 978-5-904864-4.

Ук программаның авторлары үндезин чоннуң амыдыралын өөренип көрбүшаан, школа назыны четпээн уругларның тыва чугаазын сайзырадыр сорулгалыг ӨФКС-тиң негелделерин чугулага ап, чаа угланыышкын-биле кылырын оралдашкан.

Программа *К.Б.Салчак*, *Л.П.Салчактың* “Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдези” деп ажылын, *Н.Е. Вераксы*, *Т.С. Комарова*, *М.А. Васильеваның* школа назыны четпээн уруглар өөредир албан черлеринге бижиттинген «От рождения до школы» деп чижек программанын үндезин кылдыр алган.

Тыва Республиканың школа назыны четпээн уруглар өөредир албан черлеринге уругларның тыва чугаазын сайзырадырынга ажылчын программалар тургузарынга дуза көргүзери-биле ажылдап кылдынган.

ББК 74.00

ISBN 978-5-904864-4

© Ооржак Л.Х., Монгуш А.А., 2019

© Национал школа хөгжүдөр институт, 2019

ДОПЧУЗУ

I ПРОГРАММАНЫҢ СОРУЛГАЛЫГ КЕЗЭЭ

- 1.1. Тайылбыр бижик
- 1.2. Программаның сорулгазы болгаш ону боттандыларының ажилдары
- 1.3. Программаның уjur-утказының онзагай талалары
- 1.4. Тыва улусчу педагогика болгаш ШНЧУӨАЧ-га уругларның тыва чугаазын сайзырадырының айтырыглары
- 1.5. Школа назыны четпээн уругларның назы-хар аайы-биле база ШНЧУӨАЧ-ның доозукчуларның бот-тускайлаң сайзыралының түңнелдери
- 1.6. Программаны күүседиринге таарымчалыг байдалдар болгаш доозукчуларның төрээн (тыва) чугаазының сайзыралын илередириниң аргалары

II ПРОГРАММАНЫҢ УЖУР-УТКАЛЫГ КЕЗЭЭ

- 2.1. Школа назыны четпээн уруглар өөредилгениң адырлары болгаш тыва чугаа сайзырадыр ажил-чорудулганың угланыышкыннары
 - 2.2. Программаның өөредиглиг адырлары болгаш уругларның чугаазын сайзырадыр өөредилгениң адырларының интегративтиг харылзаалыының онзагайы
 - 2.3. Программада уруглар өөредилгезиниң адырлары болгаш тыва чугаа сайзырадыр угланыышкыннар
 - 2.3.1. Билигнин шингээдирин сайзырадыры “Күзээнин чедер, сураанын тывар”
 - 2.3.2. Чугаа сайзырадылгазы “Чечек черде, чечен менде”
 - 2.3.3. Ниитилелге харылзажырын сайзырадыры “Ада сөзүн ажырып болбас, ие сөзүн ижип болбас”
 - 2.3.4. Уран чүүл, эстетиктиг сайзырал “Сагышты ыры-биле ажыдар, чаяанны ажил-биле ажыдар”
 - 2.3.5. Күш-дамыр сайзырадыры “Турза – узун, тутса – мөге”
 - 2.4. Чижек календарь-тематиктиг планнаашкын
 - 2.5. ШНЧУӨАЧ болгаш өг-бүле. Уруглар кижизидилгезинге кады ажилдажылга айтырыглары
 - 2.6. Кады кошкак уруглар-биле ажилдаарының чамдык айтырыглары
- ### III ПРОГРАММАНЫҢ ОРГАНИЗАСТЫГ КЕЗЭЭ
- 3.1. Программаның күүселдезин чорударынга сүмелеп турар өөредилге-методиктиг хандырылга
 - 3.2. Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем яамызының Национал школа хөгжүлдер инстидудунун чыып тургусканы, үндүргени немелде эртем-методиктиг болгаш электроннуг хевирниң ажилдары
 - 3.3. Программаның күүседиринге эргежок чугула материал-техниктиг хандырылга

I. ПРОГРАММАНЫҢ СОРУЛГАЛЫГ КЕЗЭЭ

1.1. Тайылбыр бижик

ШНЧУӨАЧ-де уругларның тыва чугаазын сайзырадыр өөредилге программазы ада-иениң чагыын, негелделерин хандырап сорулгалыг болгаш дараазында өй-чижек доктаал-саавырларга дүүштүр тургустунар:

1.Закон Российской Федерации “О языках народов Российской Федерации” от 29.12.2012 г., № 273-ФЗ.

2.Закон Российской Федерации “О внесении изменений в статьи 11 и 14 Федерального Закона “Об образовании в Российской Федерации”, от 03.2018 г, № 317-ФЗ.

3.Примерная основная образовательная программа дошкольного образования. Одобреное решением Федерального учебно-методического объединения по общему образованию (протокол от 20 мая 2015 г. №2/15).

4.Указ Президента РФ от 1 июня 2012 г. № 761 "О Национальной стратегии действий в интересах детей на 2012 - 2017 годы"

5.Конвенция о правах ребенка (от 20.11.1989).

6.Приказ Министерства образования и науки Российской Федерации(Минобрнауки России) от 20 сентября 2013 г. N 1082 г. Москва «Об утверждении Положения о психолого-медико-педагогической комиссии».

7.Методического письма Министерства образования РФ от 25 марта 1994 г. №35М «Об организации взаимодействия образовательных учреждений и обеспечении преемственности дошкольного и начального общего образования».

8.Письма Министерства образования РФ от 02 июня 1998 г. № 89/34-16 «О реализации права дошкольных образовательных учреждений на выбор программ и педагогических технологий».

9.ОТ РОЖДЕНИЯ ДОШКОЛЫ: Примерная общеобразовательная программа дошкольного образования / Под ред. Н.Е. Вераксы, Т.С. Комаровой, М.А. Васильевой.3-е изд., испр. и доп. – М.: МОЗАИКА-СИНТЕЗ, 2014. – 368 с.

10.Федеральный государственный образовательный стандарт дошкольного образования. ФГОС ДО. Приказ Министерства образования и науки РФ от 17 октября 2013 г. N 1155 «Об утверждении федерального государственного образовательного стандарта дошкольного образования».

Программаның ужур-уткалыг кезээ Тыва Республиканың девискээринге ШНЧУӨАЧ-га уругларның тыва чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулганы тыва чоннуң үндезин культуразынга, ажыл-амыдыралының болгаш агаар-бойдузунун онзагай талаларын өөредилгениң беш өөредиглиг адырының сорулгаларын тыва чугаа сайзырадыр угланышкынныг боттандырарынче кичээнгейни углаан.

1.1. Программаның сорулгазы болгаш ону боттандыраарының ажылдары

Школа назыны четпээн уруглар өөредир албан черлеринге бичии чаштарның төрээн (тыва) дылын сайзырадыр, аас чугаазының сөс курлавырын байыдар сорулгалыг “Төрээн Тывам” деп чижек программа школа назыны четпээн уруглар

өөредир албан черлеринге (дараазында– ШНЧУӨАЧ) хамаарышкан өөредилгениң федералдыг күрүне стандартынга (дараазында – ӨФКС) даянып кылдырган.

Программаның уjur-уткалыг үндезини кылдыр Тыва Республиканың чонунуң культуразын, ажыл-амыдыралын, бойдус чурумалын, хүрээлелин чугулага алган. Школа назыны четпээн уругларга төрөөн (тыва)дылынга чажындан эгелеп шын чугаалап өөредири, харылзаалыг чугаазын сайзырадыры базатөрөөн дылынга хумагалыг чорукту кижизидери ада-иениң-даа, кижизидикчи башкыларның-даа мурнунда эргежок херек айтырыг бооп турар.

Бичии чаштарның төрөөн (тыва) чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулганы боттандыраарыңа ШНЧУӨАЧ-ның ӨФКС-че кирип турар угланыышкынарыңа болгаш онзагайларыңа дүүштүр ажылчын программа тургузарын авторлар оралдашканнар.

Программаның *кол сорулгазы*: тыва чоннуң уруглар кижизидилгезиниң дуржулгазыңа даянып, школа назыны четпээн уругларның назы-харыңа дүүштүр төрөөн (тыва) чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулганы школа назыны четпээн уруглар өөредир албан черлеринге боттандыраарыңа таарымчалыг байдалдарны тургузары.

Сорулганы боттандыраарының ажыл-чорудулгазы:

✓ ШНЧУӨАЧ-га уругларның төрөөн дылын өөрениринге сонuurгалын оттурар байдалдарны бүгү талалыг өөренип көөрү;

✓ уругларның тыва чугаазын сайзырадырыңа өөредилгелиг, кижизидилгелиг ажыл-чорудулганы таарымчалыг эрттиреринге чугула өөредилге-методиктиг медээлерни чыып ажилдаары;

✓ тыва чоннуң бичии уруглар кижизидер арга-дуржулгазын үндезинге ап, угаан-медерел, күш-ажыл, мага-бот, сагыш-сеткил талазы-биле сайзыраңгай болуруңа, чараш аажы-чаңга, шынчы ч.1.орукка уругларны кижизитпишаан, төрөөн чериниң бойдус чурумалын, туружунуң онзагайын аас чогаалының хевирлеринге база чаштарга бижиттинген номнарга даянып, назы-хар барымдаалап таныштырар, шингээттирер арга-методтарны тыва чугаа сайзырадыр ажыл-чорудулгага кириштирери;

✓ уругларның угаан-медерели сайзыраңгай, тыва сөс курлавыры байлак, аас чугаазы чедингир болурунче угланган ажыл-чорудулгага таарымчалыг өөредилге-методиктиг комплектини ажилдап кылыры;

✓ төрөөн (тыва) дылыңа ынак, аңаа хумагалыг, сонuurгак кижини хевирлээриниң талазы-биле ажыл-чорудулганың түңнелдерин илередириниң аргаларын ажилдап кылыры.

Уругларның тыва чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулгадан аңгыда, чижек программаның кичээнгейинде чаштарның кадыын быжыктырар, төрөөн чериниң бойдус курлавырын, чоннуң ажыл-агыын сонuurгадып өөренир, хамааты туружу бедик кижини чажындан хевирлээр, амыдыралчы дуржулганы оюннар дузазы-биле сайзырадыр, долгандыр турар хүрээлелге бодун алдынып билиринче угланган ажилдарны чугулалап турар. Ук кичээнгейшкола назыны четпээн албан черлеринге уругларның ниити сайзыралын деткип, өөредир беш адырларның(ниитилелге харылзажырын, чаа билигни шингээдирин, чугаа

сайзырадылгазы, уран чүүл, эстетиктиг сайзырал, күш-дамыр сайзыралы) утказынче тыва чоннуң культуразында үнелиг билиглерже угландыраарын авторлар оралдашкан.

Чижек программаның сорулгазының күүселдезин чедип алырынга чазык, чугаакыр, сонуургак, идепкейжи, сагынгыр-тывынгыр уругларны хевирлээринге таарымчалыг байдалдарны өг-бүлениң болгаш кижизидикчи башкыларның сырый кады ажылдажылгазынданэге школаже белеткел ажылынга идиг бооп турар. Чугулага алгы дег улуг хамааржыр чүүл – бичии кижилер-биле ажыл кандыг-даа байдалда албадал тооннуг болбас ужурлуг.

Сорулга болгаш ону боттандыраарының белеткел ажылдары системалыг болгаш назы-хар-даа, кижизидилге-даа талазы-биле дес-дараалашкак принципке даянган.

1.2. Программаның принциптери болгаш кижизидилге ажыл-чорудулгазының угланыышкыннары

Школа назыны четпээн уруглар өөредир албан черлеринге өөредилге, кижизидилге ажылы беш угланыышкынныг адырларлыг болур. Ындыг болганда, ук программада уругларның тыва чугаазын сайзырадыр ажылды ол адырлар бүрүзүнче киирерин оралдашкан.

Программа өг-бүлеге, ниитилелге уруглар кижизидилгезинге мөзү-шынар, иштики сагыш-сеткил, чугаа культуразын база тыва аажы-чаң хевирлээриниң талазы-биле дараазында принциптерге даянып турар[3]:

1. Уругларның чаш болгаш бичии үелериниң психологтуг сайзыралының онзагайын деткириниң принциви.
2. Дес-дараалашкааның принциви (сорулга, ону боттандыраарының ажыл-чорудулгазы уругларның сайзыралы, назы-харын барымдаалап, бөдүүнүндөн нарынчыне шилчири).
3. Уругну хөй-ниити амыдыралыга белеткээриниң принциви.
4. Тыва улусчу педагогиканың шылгараңгай дуржулгазын ажыглаарының принциви.
5. Уругларны бүгү талазы-биле сайзырадып өөредириниң принциви.
6. Уругларның тыва чугаазын сайзырадырын системниг чорударының принциви.
7. Интеграция, чаңчылчаан, ниити бөлүктээн тематиктиг планнаашкында даянып чорудар принцип.
8. Уруглар болгаш ада-иелерниң идепкейин бедидер кады ажылдажылга принциви.
9. Россия чоннарының культураларын таныштыраарының, эп-сеткил каттыштыраарының принциви.

1.3. Программаның уjur-утказының онзагай талалары

Уругларның хамааты туружун хевирлеп кижизидери

Программа төрөөн (тыва) дылын билир, тыва чугаазы сайзыраңгай уругну база төрөөн чериниң онзагайын, бойдузун, чонунуң чаңчылчаан ажыл-агыйын билир хамаатыны хевирлээринче угланган.

Мөзү-шынар кижизидери

Школа назыны четпээн уругларны кижизидер ажыл-чорудулгагачоннуң чаңчылчаан ажыл-ижин үндезинге ап, тыва улусчу педагогиканың уруглар хевирлээринге кижизидикчи салдарын эртемденнер К.Б.Салчак болгаш Л.П.Салчактың «Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдези» деп ажылынга даянып, мөзү-шынар кижизидериниң программаның кол өзээ кылдыр алган.

«Ада-иезиниң, эш-өөрүнүң, төрелдериниң, долгандыр турар ниити амыдырал-чуртталганың болгаш бойдуштуң бичии уругларның кижизидилгезинге салдарын улусчу педагогика ажыткан. Уругларны угаан-сарыылдыг, кадык-шыырак болгаш төлептиг мөзү-шынарлыг кижилер кылырынче угланган. Кижиниң өзеринге төрөөн чериниң агаар-бойдузу, хем-суглары, хову-шөлдери, арга-тандызы барык-ла ийиги ада-иези бооп чораан. Аң-мең, кат-чимис, балык-байлаң, алдын-мөңгүн – шупту-ла бойдуштуң байлаа болгаш кижиниң амыдырал-чуртталгазының, ажыл-ижиниң, угаан-бодалының үндезини.

Чугаа-домактың-даа, угаан-бодалдың-даа, күш-шыдалдың-даа, ажыл-иштиң-даа тыптып, элбеп сайзыраары, быжыгары бойдуштуң чурумалдарындан, оон эргилделеринден, ажык-байлаандан хамааржыр» деп эртемденнер демдеглээн. [5, 11].

Чараш мөзү-шынар төрөөн дылынга шын чугааланып билиринден, ону хүндүлөп, хумагалап чоруурундан илереттинер.

Уругларның мөзү-шынар кижизидилгези оон хамааты туружунуң шын, турум хевирлеттинеринге салдарлыг. “Ынчап болбас”, “Хоржок”, “Аппарып каар” дээн көгүдүглер, хоруглар болгаш өске-даа аргалар кижини бичиизинден эгелеп өске кижиниң эт-херекселин ап болбас, дедир, шугул аажы-чаңныг болбас дээрзин хевирлээр.

Школа-биле чоок харылзаа тудары

Бичии уругларның чаа чүүл билип алырынга сонуургак өзериниң, өөредилгеге (школага, ортумак, дээди өөредилге черлеринге, улуг кижилер болгужеге чедир) чүткүлдүг болурунуң уг-шиин школа назыны четпээн уруглар өөредир албан черлеринден эгелеп ажылдап чорудары дээштиг. Өөредилгениң школа назыны четпээн уруглар өөредир албан черлери, эге ниити өөредилге, кол ниити өөредилге, ниити ортумак өөредилге черлери — аразында сырый харылзааны тудуп, өөредилге-кижизидилге ажылын чорудар.

«Улустун төрөөн дылы, аас чогаалы, бойдустун, амыдыралдың дугайында билиглери – бо шупту хөй-хөй салгалдарның угаан-бодал, сагыш-сеткил талазы-биле сайзыралының эгээртинмес үндезини» дээрзин уругларга бичиизинден эгелеп билиндирер.

Кандыг-даа эртем кижиге херек, кандыг-даа мергежилди шиңгээдип ап чорууру чугула дээрзин уругларның мээ-медерелинге бичиизинден быжыктырар.

Мага-бот, күш-шыдал сайзырадыр, кадыкшыл быжыглаары

Уругларның кадыкшылын быжыглаары, кадык бооп өзөриниң таарымчалыг байдалдарына уругларны бичиизинден эгелеп чаңчыктырары – улуг кижилерниң хүлээлгези. Мага-бот талазы-биле арыг-силиг, угаан-медерел талазы-биле мерген болуру – кадык болурунун үндезини деп ада-ие уругларын сургаар. Кижизидикчи башкыөг-бүлө-биле сырый харылзааны тудуп тургаш, мага-боду кадык-шыырак, кылык-килең чок уругну хевирлээрин боттандырар, өөредилгеже углап-баштаар.

Уругларның кадыын дадыктырып, быжыглаарына тыва улустун оюннарын киириштирип, кичээнгейлиг, шимченгир, сагынгыр-тывынгыр болурунга таарымчалыг байдалдарны тургузар.

Уругнун сайзыралының бот-тускайлаң онзагайын эскерери

Уруг бүрүзүнде онзагай салым-чаяан шыгжаттынган чоруур. Кижизидикчи башкының уруг бүрүзүнүн сайзыралының онзагай байдалдарын кончуг кичээнгейлиг өөренип көөрү чугула. Бичиилерниң аажы-чаңының канчаар хевирлеттинип келгенин хайгаарап, сагыш-сеткил байдалын шын тодарадып деткиир. Ниитилелде байдалдар-биле уруглар чоорту таныжар болганда, оюннар болгаш оон-даа өске ажил-чорудулга үезинде бичии кижиниң сонуургалдарын хайгаарап, корум-чурумун сагыырынга, чараш аажы-чаңга чаңчыктырар.

Уругларның төрөөн дылынга сонуургалын оттурар, назы-хар аайы-биле чогуур билиглер, мергежилдер-биле чепсеглээри, амыдыралчы арга-дуржулганы оюннар дузазы-биле өөредип каары уругнун сайзыралының бот-тускайлаң онзагайын бүгү талалыг эскерери, деткири болур.

Уругларның тыва чугаазын сайзырадырының чугулазы

“Төрөөн Тывам” деп чижек өөредилге программасы тыва улустун амыдыралына дүүштүр ажилдап кылдынганын үстүнде демдеглээн. Тыва – онзагай байлак бойдус-чурумалдыг, агаар-бойдузу тускай, даглар-биле хүрээлеттинген бурун төөгүлүг чоннун чурту. Тыва чурттун чону хөй талалыг ажил-амыдыралдыг (мал, чер, аңчы, ус-шевер...), делегей чонун кайгадыптар салым-чаяанныг оолдар, кыстарлыг. Бичии кижилерниң төрөөн черинге ынак өзөринге, тыва чоннун амыдыралын назы-харына дүүштүр бүгү талалыг таныштырар, өөредир, тыва дылга чугааланып билир кылдыр өөредириниң айтырыгларын программада көдүргөн.

Тыва чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулга уругларны өске кижиниң чугаазын дыннап, чугааның ужур-утказын эскерип өөрениринге чаңчыктырар. Чоннуң чаңчылчаан ажыл-ижин, ёзулалдарын таныштырары бичии улуска, ылаңгыя хоорай уругларынга, чугула. Чүге дээрге тыва дылда сөстөрнүң уткаларын уруглар билбес, сөстөр чидип, уттундурарының айыылы бар. Уругларынга төрөөн дылын өөредип алыксап турар ада-ие хөй. Өөредилгениң кандыг-даа албан черлери күрүнениң, ада-иениң чагыын күүседир болганда, уругларга төрөөн тыва дылын өөредир программаны тургузары эргежок чугула апарган.

Ынчангаш школа назыны четпээн уруглар өөредир албан черлеринге уругларның тыва чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулганы чоннуң амыдыралынга үндөзилеп өөредир. Төрөөн дылды өөредириниң чижек программаны кылып тура, Россия Федерациязының өөредилге-кижизидилгеге хамаарышкан хоойлудүрүмнеринге чүүлдештир ажылдаарынчекичээнгейни угландырган. Школа назыны четпээн уруглар өөредир албан черлеринге төрөөн дылды өөредиринге хамаарыштыр ӨФКС-тиң 1.9. дугаарлыг пунктузунда мынчаарайыткан: "...өөредилге орус дылды өөрениринге шаптык тургуспайн, Россия чоннарының дылдарынга күүсеттинип болур..." [8].

Школа назыны четпээн уруглар өөредир албан черлеринге уругларны кижизидери болгаш тыва чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулга ӨФКС-тиң негелделерин хандыраарынче болгаш программаның утка-шынарының кол өзөөн тургузуп турар тыва улусчу педагогиканың уруглар кижизидериниң аргадуржулгазын негтередиринче угланган.

Уругларның тыва чугаазын сайзырадыр программаның өөредилге-кижизидилгелиг хемчеглерин күүседиринге хамаарышкан негелделер ӨФКС ШНЧУӨАЧ-ның өөредилгениң утка-шынарын шиңгээдириниң негелделеринде кирген (РФ-тиң өөредилге болгаш эртем яамызының 2013 чылдың октябрь 17-де үнгөн 1155 дугаарлыг "Школа назыны четпээн уруглар өөредилгезинге хамаарышкан ӨФКС бадылаарының дугайында" дужаалдың 4-кү эгези) [9].

Уруг бүрүзү тускайлаң аажы-чаңныг, ындыг болганда оларга бээр билиглерниң, мергежилдерниң, чаңчылдарның сорулгалары уругнуң сагыш-сеткилиниң психологтуг онзагайын барымдаалап, бот-тускайлаң сонуургалын илередиринче угланган болур.

Өөредилге программаныңда угланышкыннар уругнуң бүгү талалыг хевирлээриниң ажыл-чорудулгазы-биле сырый холбаалыг. Ынчангаш доозукчунуң шиңгээдир ужурлуг билиг, арга, мергежилдериниң түнелдери бооп илереттинер.

Программаның уругларга бээр билиглерниң, мергежилдерниң болгаш чаңчылдарның сорулгалыг угланышкыннары эге ниити өөредилге болгаш ШНЧУӨАЧ-ның аразында өөредилгениң салгалдыын база тургузуп турар. Программаның сорулгалыг угланышкыннарын боттандырганының түнелдери 6-7 харлыг уругларның аажы-чаңының долу хевирлеттингениниң түнелдерин илередир.

Кижини бүгү талалыг хевирлээр хүн бүрүнүн ажил-чорудулгазы уругларның тыва чугаазын сайзырадыры, төрөөн чериниң агаар-бойдузу, чоннуң ажил-амыдыралы, байырлалдары, ёзу-чаңчылдары-биле таныштырары – кичээнгей төвүндө. Кижизидилге ажылының түңнелдери кандыг болурун программаның утка-тургузуунга база назы-харга дүүштүр чоорту нарыыдадып, дес-дараалашкак кииргени-биле уругларның сайзыралының деңнелиниң түңнелдери кандыг болурун бердинген программада школага белеткел бөлүүндө турар уругларның сайзыралынга хамаарыштыр киирип турар.

Уругларның идепкейин болгаш бот-тускайлаң чоруун деткиир сорулгалыг угланыышкыннар

Идепкейлиг чорууру – чараш аажы-чаң. Уругнуң бодунга идепкейни оттурарының аргалары [2]:

1. Чаа чүүлдү туралы-биле кылырынгасонуургалын оттурары, деткиири.
2. Бот-тускайлаң, идепкейжи болуру, түңнелди баш бурунгаар даап бодап билири.
3. Чаа чүүл күүседиринге сонuurгалдыы, чаа идеяны боттандырарынга эш-өөрүн кириштирип эвилелдээри.

ӨФКС-ның тодарадып турары уругларның идепкейин болгаш бот-тускайлаң чоруун деткиириниң **сорулгалыг угланыышкыннары:**

– уруглар хөй-ниити черлеринге, уруглар садынга культурлуг аажы-чаннын дүрүмнерин өске кижилерниң сагындырыы чокка күүседиринге чаңчыкканы, бот-идепкейин болгаш бот-тускайлаң чоруун культурлуг алдынып билиринге көргүзүп турары;

– эш-өөрү, улуг улус-биле эвилең-ээлдек чугаалажып билири;

– бодунуң бодалын, дилээн, эскергенин тодаргай тайылбырлап турары;

–эт-херекселдерниң, болуушкуннарның аттарын шын адап тургаш, дыңнаанын, көргенин, билгенин тодаргай чугаалап билири;

– төрөөн дылының чугаа үннерин шын, тода адап билири;

–тыва чугааны дыңнап өөрениринге белени, ажыглаар сөстөрниң курлавырын чүвелер аттары, оларның демдектери, болуушкуннар болгаш оларның шынарын илереткен сөстөрни шингээдип ап турары;

– янзы-бүрү оюннар үезинде тыва дылга харылзаалыг чугааны эки чорудуп билири;

– шынчы, дыңнангыр, эвилең-ээлдек, кээргээчел сеткилдиг, улугларны хүндүлээр, бичиилерге дуза кадарын билири;

– чурттап турар чериниң дугайын эки билер, ада-иези, төрелдерин таныыр, ада-иезиниң, чоок кижилериниң чүнү кылып турарын билири;

– оюн үезинде долгандыр болуп турар чүүлдерге хамаарыштыр сонuurгалдыы; кады ажылдажылга үезинде бодунга тааржыр кандыг-бир ажылды шилип ап шыдаары;

– чурттап турар чериниң үнүштериниң, дириг амытаннарының дугайында билер, оларга ынак, камгалап, хайгаарарын билири;

- улуг кижилернин, башкыларының даалгазын бодунуң шаа-биле шынарлыг, кызымаккай күүседип шыдаары;
- арыг-силиг болурунун дүрүмнерин сагып турары;
- кандыг-бир билдинмес чүүлге хамаарыштыр эш-өөрүнге, улуг кижилерге айтырыгларны шын салып билири;
- мага-бодун аваангыр, шыдамык кылдырдадыктылары.

*Өөредилгеге хамаарылгалыг киржикчилерниң
боттарының тургузуп турар кезээ*

Өөредилгеге хамаарылгалыг киржикчилерниң боттарының тургузар кезээ долгандыр турар хүрээлелди уругларга шиңгээттирер, сайзырадыр база хүн бүрүнүнүң мөзү-шынар кижизидилгезиниң утка-шынарын боттандырат.

Долгандыр турар чүүлдер-биле уругларны таныштырарда, тус черниң чонунун амыдыралын, ёзу-чаңчылдарын, оюн-тоглаазын, байырлалдарын, эт-херексел, эдилелдерин база өске-даа чүүлдерни кириштирип ажилдаарын бердинген программада чугулалап турар.

Уругларның тыва чугаазын сайзырадыр, мөзү-шынар кижизидилгезин ШНЧУӨАЧ-ның өөредилгезиниң адырларында тускай сорулгалыг угланышкыннары-биле чергелештир чорудары чижек программада планнатынган.

**1.4. Тыва улусчу педагогика болгаш ШНЧУӨАЧ-га уругларның тыва
чугаазын сайзырадырының айтырыглары**

“Ада-өгбелерниң, бүгү-ле мурнуку салгалдарның кылып бүдүргени материалдыг байлактарын, угаан-бодал эртинелерин аныяк салгалдар база кижизидилгениң болгаш өөредилгениң дузазы-биле шиңгээдип алыр аргалыг. Улуг кижилер, ада-иелер уругларны өөредип, кижизитпес, күш-ажылга чаңчыктырбас, амыдыралга белеткевес болза, кижиниитилели чүгле сайзыравайн баар эвес, харын-даа буурап дүжүп болур” деп сураглыг эртемденнер К.Б.Салчак, Л.П.Салчак “Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдеси” деп ажылында демдегледип бижээннер. [5, ар.11].

Чоннун амыдыралчы дуржулгазын, мерген угаадыгларын уруглар кижизидилгезиниң ажил-херээнге кириштирери салгалдар аразының сырый харылзаалыын боттандырат, төрөөн дылын, төөгүзүн өөренириниң чугулазын илередир.

Ниитилелдин бурунгаар шын хөгжүүрүнге чоннун мөзү-шынарының эки талаларын кижизидилге ажил-херээнге кириштирери бөгүнгү амыдыралдын негелдези болу берген.

Уругларның аажы-чаң культуразын кижизидеринге төрөөн дылының салдары улуг, “чоннун үлегер домактары кижизидилгениң кол-кол сорулгаларын айытпышаан, чоннун чаагай мөзү-шынарже чүткүлүн тодарадып турар”, “кижизидилге нарын, янзы-бүрү угланышкынныг, аңгы-аңгы талаларлыг дээрзин тыва дылда педагогиктиг термин уткалыг хөй-хөй сөстөр, домактар

херчилеп турар: кижизидер, азыраар, өстүрер, доруктурар, карактаар, деткиир, сагыш салыр, чаңчыктырар, сургаар, чагыыр, угаан киирер, шыдал киирер, өөредир дээн болгаш оон-даа өске сөстөр уругларның өзүп, доругуп, кижиде болурун дорт илередип турар” [5, а. 19].

Тыва улусчу кижизидилгеде уругларны бүгү талалыг кижизидериниң айтырыы ханы уткалыг. “Азыраар, доруктурар, өстүрер, сагыш салыр дээн сөстөр ниити кижизидилгеге, ада-иелерниң, улуг кижилерниң хүлээлгелеринге хамаарышкан. А угаан киирер, күш-шыдалдыг болдулар, төлөптиг, чаагай аажы-чаңныг кылдыр, кежээ, ажыл-ишти чорукка чаңчыктырар дээн сөстөр болгаш домактар кижизидилгениң хөй янзы утка-шынарын, талаларын көргүскен. Ол ышкаш чассыдар, эргеледир, көгүдөр, кончуур, сургаар, чагыыр, сүмелээр, кортпактаар, ыяттырар, хыйнаар дээн чижектиг сөстөр улусчу педагогиканың арга-мергежилдерин, хемчеглерин уругларга кижизидикчи салдар чедирер аргаларын илереткен” [5, а.19].

К.Б. Салчак, Л.П. Салчак оларның “Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдези” деп ажылының утка-шынары XXI-ги вектиң өөредилге-кижизидилгезиниң чаа методтары, уруглар-биле ажылдаарының уг-шии, таарымчалыг байдалдар тургузар аргалары-биле чергележип турар.

“Уругларның тыва чугаазын сайзырадып, аныяк өскенни деткип, оларны чөптүг, шынныг сөс-домак-биле чагып дузалаарынга ... ажы-төлдүн кижиде болуп доругуп өзөринге, кижилер-биле аралажылга-харылзааның эргежок чугулазын күштүү-биле угаадып, айтып кижизидеринге чоннуң үлегер домактары” кайгамчык дээштиг.

Тыва чон эвилең-ээлдек, хүндүлээчел, эриг баарлыг, кээргээчел, дузааргак, кежээ, мерген угаанныг. Кижилерниң назы-харын барымдаалап, оларның онзагай шынарларын эскерип, кижизидилгениң аргазын таарымчалыы-биле боттандырып чораан. Улусчу педагогиканың алыс-ла кол үзел-бодалы уругларны келир үеге белеткээри бооп турар.

Ынчангаш уругларның тыва чугаазын сайзырадыр угланыышкынның өөредилге программанын тургузуп тура, ооң бир кол үндезини кылдыр тыва улусчу педагогиканың бүгү талалыг: угаан-бодал, күш-дамыр, мөзү-шынар болгаш оон-даа өске угланыышкыннарының уругларның чараш мөзү-шынарлыг өзүп доругарынга салдарлыын чугулага ап киириштиргениниң барымдаазы ында. “Уругларны угаан-бодалдыг, ажыл-ишти, мөзү-бүдүштүг кылдыр кижизидер дугайында тываларның үзел-бодалдары, арга-мергежилдери хөй-хөй салгалдарның төлээлекчилериниң чогаадылгазы, угаан-бодал талазы-биле байлааның эртинези болур” [5, а.150].

“Кижиде төлү бодунуң ёзулуг *кижиде* деп дээди чаялгазынга төлөптиг болур дизе, бодунуң хар-назынынга дүгжүп чогуур аажы-чаңныг, угаан-сарыылдыг, тодаргай сайзыралдыг болур ужурлуг” [6]. Кижиниң кижизиг мөзү-бүдүжүнүн хевирлеттинери ооң назы-харының онзагайларындан хамааржыр. Бичии кижиниң ниитилелге – улус аразынга алдынып билиринден, бодун долгандыр турар чаа чүүлдерни шиңгээдип ап турарындан, ада-иениң уругнуң кижизидилгезинче кайы хире сагыш салып турарындан уругнуң сайзыралының деннели тодараар.

1.5. Школа назыны четпээн уругларның назы-хар аайы-биле база ШНЧУӨАЧ-ның доозукчуларның бот-тускайлаң сайзыралының түңнелдери

2-3 харлыгларның сайзыралынга хамаарышкан түңнелдер:

- “Бо чүл?”, “Бо кымыл?”, “Кайы?”, “Кандыг?” дээн чижектиг, оон-даа өске айтырыгларга харыыны берип база боду салып, сөстүң утказын билип турары;
- чоок кижилерин таныыр, оларның ниити болгаш хуу аттарын билип, чугаазынга ажыглаары;
- сюжеттиг оюннар үезинде ойнаарактары-биле чугаалажып, эт-херекселдерниң аттарын, ойнаар-кыстарга тускай аттар чогаадып берип чаа сөстөрни сактып аары;
- улуг улустун айтырыгларының утказын билип, шын харыылаар, эвилең-ээлдек уткалыг сөстөрни билири, чугаазынга ажыглаары;
- тыва дылда бижиттинген кыска шүлүктерни аянынг номчуурун кызыдар, мактаанын, деткээнин билип турары;
- кижизидикчи башкызының, улуг кижилерниң аажы-чаңын дөзөп, өттүнерин угаап билип турары;
- чуруктардан чүвелер аттарын, оларның өң-чүзүнүн, хемчээлин шын адаптурары;
- кижизидикчи башкыларның даалгазы ёзугаар чуруктарда чүвелернибөлүктөп, хемчээл азы өңүн барымдаалап чыскаап турары;
- кижиниң азы дириг амытаннарның мага-бодунуң кезектерин тодарадып адапшыдаары;
- биче хемчээлдиг көгүдүглерни чугаалап, ырыларны ырлап күүседире;
- чуруктарга дүүштүр 3-4 сөстүг домакты тургузуп (кадыының байдалынга дүүштүр улуг улустун дузазы-биле) шыдаары;
- бот-башкарнып, арыг-силиг болурунун бөдүүн чаңчылдарын билири;
- оюн үезинде ажыл күүседириниң эге онаалгаларын күүседирин билип турары (ойнаар кызын чемгерер, столду аштаар...);
- медереп билириниң, угаап минниишкин база шингээдириниң бөдүүнаргаларын таарыштыр ажыглап билири;
- чүвелерниң хевир-дүрзүзүн шыйып, тудуп, кижизидикчи башкызынга көргүзүп, 2-3 домакка тайылбырлап турары.

3-4 харлыгларның сайзыралынга хамаарышкан түңнелдер:

- кижилерниң мергежилдеринге хамаарышкан сөстөрниң утказын билип турары;
- хүндүлел ёзузунун сөстөрүн билер, аас чугаазынга үргүлчү ажыглап турар;
- “угбай”, “акый”, “четтирдим”, “болур бе”, дээн чергелиг сөстөрни ажыглап турары;
- тыва улустун чаңчылчаан ажыл-ижинге хамаарышкын кылдыныгларны

оюннар үезинде, диалог, хөй улус аразынга чугаа хевиринге күүседип турары;

- өг иштинин дериг-херекселин шын адап билири;
- бойдуштуң чамдык болуушкуннарын билири, болуушкуннарның өскерилгелерин эскерип турары;
- азырал болгаш черлик дириг амытаннарны чуруктардан ылгап турар, аттарын билири;
- сюжеттиг рольдарны күүседип тура, янзы-бүрү кылдыныгларга хамаарышкан сөстөрни билип, чугаазынга ажыглап турар;
- ойнаарактарын диригжидип, амыдыралчы дуржулганың эге билиглерин билип турар;
- чуруктуг номнарны боду көөр, утказын канчаар билип турарын чугаалап шыдаары;
- кижизидикчи башкының азы улуг улустуң айбызын, дилээн күүседип билири;
- долгандыр турар чүвелерге хамаарыштыр сонuurгалдыг, оларның аттарына дап, 3-4 домакты тургузуп турары;
- кижизидикчи башкыларның айтып бергени-биле даалгаларны күүседип, айтырыгларга харыылап турары;
- шээжилээн чогаалдарын аянныг күүседип билер.

4-5 харлыгларның сайзыралынга хамаарышкан түңнелдер:

- чурттап турар черинге хамаарышкан сөстөрни билири;
- улуг кижилерден, кижизидикчи башкылардан дыңнааны төрээн чер, бойдус дугайында медээни билири;
- эш-өөрүнге, чоок кижилеринге сеткил-сагыжын илередип, найыралдыг болурунуң, хүндүлээринин негелделерин сагып билири;
- “аал”, “өг”, “суур”, “хоорай” чергелиг сөстөрниң утказын билер, сюжеттиг чуруктарга хамаарыштыр 4-5, 6-7 домактардан тургустунган харылзаалыг чугааны тургузуп шыдаары;
- тыва дылда ажык болгаш ажык эвес үннерни шын адаарынга чанчыгары;
- сюжеттиг оюннар болгаш аас чугаа сайзырадырының өске-даа кичээлдер үезинде, тыва чугааның аянынга дүүштүр сөстөрни утказынга таарыштыр ажыглап билири;
- чүвелерниң ылгавыр демдээ, болуушкуннарның кылдыныгларын дээш оон даа өске чүүлдерни денней чугаалап билири;
- өг иштинин эт-херекселдеринин аттарын, ужур-утказын билири;
- тоолдарга, йөрээлдерге, ёзу-чаңчылдарга дүүштүр сценажыткан оюн көргүзүглерге киржиң, аас чугаазынга тыва сөстөрни чөптүг ажыглап турары;
- дыңнаан тоолунуң, көргөн шиизинин кыска утказын тыва дылга чугаалап билири;
- чурттап турар черинин бойдузунуң онзагайын аас чугаага, уран чурулгага

- илереди билири;
- төрөөн чериниң диригамытаннарын чуруктардан тып билири;
- тыва улустуң тоолдарын, национал байырлалдарын, оюннарын билири.

ШНЧУӨАЧ-ниң уругларының бот-тускайлаң сайзыралының ниититүңнелдери, доозукчуларның шиңгээди алыр уjurлуг түңнелдери

Школа назыны четпээн уруглар өөредир албан черлериниң доозукчуларының *бот-тускайлаң сайзыралының түңнелдери* кандыг болурун ӨФКС-те мынчаар айыткан:

- арыг-шевер болурунуң арга-мергежилдерин сагып билир, бодунуң кадыкшылынга кичээнгейлиг;
- чазык шырайлыг, сонуургак, идепкейлиг;
- сагыш-човаачал;
- аңгы-аңгы байдалдарда улуг кижилер болгаш чажыт эш-өөрүнүңаразынга бодун алдынып билир;
- бодунуң аажы-чаңын туттунуп билир, корум-чурумнуң болурунуң негелделерин сагып билир, үнелеп чорууру ыдыктарга хамаарыштыр бодунуң арга-мергежилдерин баш бурунгаар шын углап, баштап, аайлап билир;
- бодунуң база өг-бүлезиниң, ниитилел, октаргай, бойдус дугайында эге билиглери бар;
- өөредилгениң ажыл-чорудулгазының бүгү талалыг байдалдарын (ууд): дүрүм азы үлегер ёзугаар ажылдап билир, улуг кижини дыңнап, ооң тайылбыры ёзугаар даалганы күүседип шыдаар;
- назы-харынга дүүштүр бердинген угаан-медерел болгаш бодун сайзырадырынче угланган онаалганы күүседип шыдаптар;
- даалганы күүседиринге эргежок чугула арга, мергежилгелерни кылып билир.

ШНЧУӨАЧ-индоозуп тура, уруг дараазында түңнелдери чедип алган турар:

- сонуургак, улуг улуска болгаш эштеринге айтырыгларны салып билир;
- болуушкуннарның чылдагааннарын болгаш оларның уруктарын дилеп-тыварының аргаларын сонуургап турар;
- бойдустуң болуушкуннарына болгаш кижилерниң ажыл-ижинге хамаарыштыр бодунуң бодалын илереди билир;
- хайгаарал база шенелде чорударына туралыг;
- өскелерниң чедишкыннерин болгаш аштырышкыннарын деңге үлежип, сагыш човап билир;
- бодунуң сагыш-сеткилин шын илереди, көргүзүп билир, бодунга бүзүрелдиг;
- аас чугаазы сайзыраңгай, чугааның байдалына дүүштүр бодунуң бодалын, күзелдерин шын илередириниң аргаларын ажыглап билир;

- сөстөрде үннерни ылгап шыдаар. Чугааның нормаларын сагырынгахамаарыштыр уругда эге билиг бар;
- улуг улус болгаш эш-өөрү-биле харылзаа тудуп билир;
- хөй-ниити черинге болгаш негелделеринге чагыртып билир;
- бодунуң дугайында, бойдус база ниитилел дугайында эге билиглери бар;
- уруглар чогаалдары-биле таныш;
- янзы-бүрү оюннар ойнап тура, шынныг байдалды азы шынга дүүшкөк байдалдарны ылгап билир.

1.6. Программаны күүседиринге таарымчалыг байдалдар болгаш доозукчуларның төрөөн (тыва) чугаазының сайзыралын илередиринин аргалары

Уругларның төрөөн (тыва) чугаазын сайзырадыр ажил-чорудулга ШНЧУӨАЧ-ның материал-техниктиг болгаш өөредилге-методиктиг хандырылгасындан кончуг хамааржыр. Уругларның тыва чугаазын сайзырадыр, бүгү талазы-биле деткиир ажылы кижизидикчи башкыдан тыва чоннуң ажил-амыдыралын болгаш тыва дылды эки билирин база негээр.

Уругларның назы-харының, сайзыралының деннелиниң аайы-биле ажилдаарынга таарымчалыг эт-херекселдер, номнар чугула херек болганда, тыва чугаа сайзырадырынга эргежок чугула көргүзүг материалдары-биле уруглар сады хандыртынган турар ужурлуг. Тыва улустуң аас чогаалынга, ажил-амыдыралынга болгаш өске-даа онзагай талаларынга хамаарышкан номнар-биле ШНЧУӨАЧ-ны чепсеглээри чугула.

Орус болгаш тыва дылга темаларны чергелештир өөредип чорудары – тыва дылын шуут билбес уругларга сонуургал оттурарының бир таарымчалыг аргазы. Ийи дылга темалар чергелештир чоруп турар болза, деннелге методу-биле уругларның аас чугаазын сайзырадыр ажилды чогуумчалыг чорударының эптиг аргаларын башкылар тып алып. Тыва, орус болгаш өске-даа дылдарның аас чогаалында чоокшулашкак, ылгавырлыг талаларын уругларга таныштырар ажилдарны чорударынга база-ла өңүг, чараш чуруктарлыг номнар хереглеттинер. Орус дылдан тыва дылче бичии уруглар чогаалдарының очулгалары база эргежок чугула.

Уругларның тыва чугаазын бүгү талалыг сайзырадыр таарымчалыг байдалдар тыва улустуң угаан-бодал, мага-бот сайзырадыр, ажил-ишчи угланыышкынныг оюннарын таварып эртер. Оюн бүрүзү уругнуң аас чугаазының сайзыраарынга, өске кижилер-биле *харылзажырынга* база сөстөрни, домактарны чугааның утказынга дүүштүр *билип, ажыглап өөренирингет* таарымчалыг болурун кижизидикчи башкы тургузуп бээр.

Школа назыны четпээн уруглар өзүлдезиниң назы-харынга дүүштүр кижилер-биле харылзажырының үнелиг чүүлдеринге башкы бичии кижини кижизидип хевирлээр: чоннуң ниити культуразынга хамаарышкан сагылгалар, негелделер, хоруглар сагып өөренири, ниитилел амыдыралынга дүүшкөн дүрүмнер, улугларга, эш-өөрүнге база бодунга камныг болурунга бодун

белеткээр дээш о.ө.

Уругларның чараш мөзү-шынары, аас чугаазының, дыл-домааның эвилең-ээлдээ төрөөн черинге, ада-иезинге, акы-дуңмазынга, ада-чуртунга ынакшылындан; кээргээчел, ак сеткилдиг, сагыш човаачал, хүндүлээчел аажы-чаңнындан; таныыр-даа, танывас-даа кижилерге чоок, сагыш-човаачал сеткилинден база аңгы-аңгы чоннар-биле найыралдыг болурунга кижизиттингенинден илерээр.

Төрөөн дылындан аңгыда, өске чоннарның дылын өөренири чугула дээрзин уругларга чажындан билиндирер, орус болгаш өске-даа дылдарны өөренири, билири кижиниң ниити культуразының деңнелиниң бедиин бадыткаар. Бедик культуралыг кижини, бир дугаарында, төрөөн дылын билген турар ужурлуг деп чүвеге уруглар кара чажындан кижизиттинер ужурлуг, ук байдал уругнуң быжыг хамааты туруштуг бооп өзөринге салдарлыг.

Тыва чоннуң ниити культуразы, дылы, ажил-амыдыралының онзагайы уругларны төрөөн дылынга чугаалап өөредириниң өзөөн тургузуп турар.

ШНЧУӨАЧ-га хамаарыштыр өөредилгениң федералдыг күрүне стандартында чугаа сайзырадырының аргаларын мынчаар допчулай айыткан: харылзажылганың культурлуг байдалдары, төрөөн дылын өөредилгениң ажил-чорудулга үезинде шиңгээттирери, улуг кижилер-биле харылзажылга байдалы, өөредилге программазының өске угланышкынның адырлары-биле холбаштырары, уран чурулга, музыка, театр болгаш уран чүүлдүң өске хевирлери база уран чечен чогаал-биле холбаалы.

ШНЧУӨАЧ-ның доозукчуларының төрөөн (тыва) чугаазының түңнелдерин илередириниң чижек онаалгаларын, аргаларын капсырылгада киирген (капсырылга 1).

ШНЧУӨАЧ-га мониторинг эрттирериң айтырыглары болгаш уругларның тыва чугаазын шиңгээткениниң деңнелин тодарадыр онаалгаларның хевирлери

Уругларның тыва чугааны шиңгээткениниң деңнелин тодарадырда дараазында ажилдарны чорудар:

1. Кижизидикчи башкыларга болгаш ада-иелерге методиктиг сүмелеражылдап кылыр.
2. Уруглар-биле ажилдаар кижизидикчи башкыларның өөредилге-кижизидилге планынга эдилге, немелделер киирер.
3. Уругларның психологтуг сайзыралының деңнелин катап тодарадырсорулгалыг мониторинг эрттирери база башкының үре-түңнелдиг ажил-чорудулгазын илередип, үнелел бээр.

ШНЧУӨАЧ-га уругларның тыва чугаазын, сайзыралын хайгаараар мониторингти канчаар чорудуп болурунуң база программаның сорулгазынга, ону боттандыраар методиктиг айтырыгларны “Методиктиг сүмелер” номунда киирген.

II. ПРОГРАММАНЫҢ УЖУР-УТКАЛЫГ КЕЗЭЭ

2.1. Школа назыны четпээн уруглар өөредилгениң адырлары болгаш тыва чугаа сайзырадыр ажил-чорудулганың угланыышкыннары

Школа назыны четпээн уруглар албан черлеринге уругларны 2-3 харлыындан эгелеп хүлээп ап турары-биле уруглар назынын бөлүктээрин дараазында назы-харга дүүштүр алган.

1. Бичии назынның бирги бөлүк уруглары (2-3 харлыглар).
2. Бичии назынның ийиги бөлүүнүн уруглары (3-4 харлыглар).
3. Ортумак назынның бөлүүнүн уруглары (4-5 харлыглар).
4. Улуг назынның бөлүүнүн уруглары (5-6 харлыглар).
5. Школа баар белеткел бөлүүнүн уруглары (6-7 харлыглар).

Уругларның назы-хары, тыва чугаа сайзырадыр ажил-чорудулгазының тематиктиг угланыышкыннар аайы-биле деңнелиниң характеристиказы.

Назы-харының аайы-биле уругларның бөлүү	Уругларның тыва чугаазын сайзырадыр ажил-чорудулганың угланыышкыннары
1-ги бичии бөлүк (2-3 х.)	“Мээн өг-бүлөм”
2-ги бичии бөлүк (3-4 х.)	“Төрелдерим ажил-ижи”
Ортумак бөлүк (4-5 х.)	“Мээн чурттап турар черим”
Улуг бөлүк (5-6 х.)	“Төрээн Тывам – байлак чуртум”
Школага белеткел бөлүү (6-7 х.)	“Төрээн черим делгемнери”

2.2. Программаның өөредиглиг адырлары болгаш уругларның чугаазын сайзырадыр өөредилгениң адырларының интегративтиг харылзаалыының онзагайы

Бердинген программада ШНЧУӨАЧ-ның программаларында беш өөредиглиг адырларының (образовательные области) угланыышкыннарын тыва үлегер домактарга үндезилеп тургускан [3]. ШНЧУӨАЧ-ның тускай онзагай байдалына дүүштүр вариативтиг ажилчын программаны тургузарын чижек өөредиглиг программада көрдүнүп турар.

Образовательные области	Өөредилгениң Адырлары	Тыва чугаа сайзырадырының угланыышкыннары
Познавательное развитие	Билигни шингээдирин сайзырадыры	«Күзээнин чедер, Сураанын тывар»
Речевое развитие	Чугаа сайзырадыры	«Чечек черде, чечен менде»
Социально-коммуникативное развитие	Ниитилелге харылзажырын сайзырадыры (Хөй-ниити болгаш кижилер аразына чурум сагыырының нормаларын болгаш дүрүмнерин сагып өөренирин кижизидип сайзырадыры)	«Ада сөзүн ажырып болбас, Ие сөзүн ижип болбас»

Художественно-эстетическое развитие	Уран чүүл, эстетиктиг сайзырал (<i>уран чүүлдүң хевирлеринге даянып, иштики сагыш-сеткил байлакшыдары</i>)	«Сагышты ыры-биле ажыдар, Чаяанны ажыл-биле ажыдар»
Физическое развитие	Күш-дамыр сайзырадыры	«Турза – узун, Тутса – мөге»

Уругларның тыва чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулга чүглө “Чугаа сайзырадыры” деп адырга күүсеттинери болдунмас дээрзи билдингир. Ынчангаш ШНЧУӨАЧ-га өөредилге-кижизидилгениң уткалыг кезээнде беш угланыышкыннарның аразында шупту сырый харылзааны сөс тургузуп турар. Ынчангаш уругларның чугаазын тыва сөс курлавыры-биле байыдар, аас чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулга үстүндө беш угланыышкыннарныңөзээ болуп, уругну бүгү талалыг кижизидип сайзырадыр ажыл-чорудулга-биле чергелешкек чоруттунар.

Уругнуң кижизиттингениниң, сайзыралының деннелин тодарадыр бир кол демдээ чугаа, домак болганда, ШНЧУӨАЧ-га уругларның тыва чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулга “Чугаа сайзырадыр” угланыышкындан аңгыда, өске арткан дөрт угланыышкын-биле холбаалыг чорударын сүмелеп кирип турарының чылдагааны ол.

Билигни шиңгээдин сайзырадыры

«Күзээнин чедер, сураанын тывар»

Угаан-бодал кижизидилгези амыдырал-биле дорт харылзаалыг. Хүн бүрүдө бүгү чуртталгазының дургузунда кижиниң угаанын чаа билиг байыдар, сайзырадыр.

Назы-хар аайы-биле уруглар чоннуң ажыл-агыйы, октаргай, делегей, бойдус-биле оюннар таварыштыр билип ап, шиңгээдип эгелээр.

Тыва улустуң ажыл-амыдыралының дугайында чаа медээлерни оюннар, көргүзүглер дузазы-биле таныжып тура, уруглар агаар-бойдус болуушкуннарының, аң-мең, куштарның, үнүштерниң амыдыралында онзагай чүүлдер-биле таныжар, эскерип өөренир, чаа билиглерни боттарынга сиңирип аар.

Чаа чүүлдерни шиңгээдинге сонуургал уругларның сагынгырын, тывызын, эскериичелин сайзырадыр.

Төрээн чериниң чечек-чимизин, оът-сигенин, аң-меңин, балык-байлаан, девискээрин, чонунуң ажыл-амыдыралын, ыры-шоорун, оюн-тоглаазын өөренири уругларның угаан сайзырадырының бир үндезини болур.

Кожа-хелбээ чурттап чоруур чоннарның үндезин культуразы-биле таныжыры – хөй янзы билигни чыып, шиңгээдип алырының аргазы, чугаа сайзырадырының солун ажыл-чорудулгазы. Чаа билигни шиңгээдир.

Угаан-бодал кижизидилгези уругларның назы-харынга дүүштүр чоорту чорудар ажыл болганда, билиглерни амыдыралчы үлегер-чижектер-биле, чаа үениң медээ-коммуникативтиг аргаларын ажыглап тургаш өөредип, сайзырадырын чаа үе негеп турар.

Чаа билигни шиңгээдип тура, уругларның чугаазын чаа тыва сөс курлавыры- биле байыдар, национал бот-чоргааралды кижизидикчи башкы оттурар.

Чугаа сайзырадылгазы

«Чечек черде, чечен менде»

Долгандыр турар кижилер-биле харылзаа тудуп өөренириниң болгаш культурлуг аажы-чаңны хевирлээриниң бир чугула аргаларының бирээзи аас чугаазы, дылы сайзыраңгай, чечен-мерген болурунга уругларны кижизидери болур. Улуг улустуң чугаалап азыномчуп бергени чүүлдерин сактып ап, чамдыктарын шээжилеп алыр арганы уругларга бээр. Хөй чүве сактып ап, чугаазын чаа сөстөр-биле байыдып чорууру уругларның угаан-медерелиниң сайзыралын быжыктырар, келир үеде угаанныг, чазык-чаагай аажы-чаңныг болуп өзериңге салдарлыг.

Төрээн (тыва) дылын дамчыштыр уругларны чер-чуртунга, өг-бүлезинге ынак болурун, “Тываның үндезин чурттакчызы мен” деп чоргааралды оттуруп билиндирери уругларның тыва чугаазын сайзырадыр сорулгазының кол угланыышкыны болур. Үндезин төрээн (тыва) дылы өске дылдарны өөренириниң болгаш өске чоннуң культуразын билип алырының дөзү болур дээрзин ада-иеге таныштырар.

Уругларның тыва чугаазын сайзырадырынга тыва улустуң аас чогаалы, уруглар чогаалы, уран чүүлдүң хевирлери улуг салдарлыг.

Чогаал маадырларының аажы-чаңын эскерип, улуг улустуң дыл-домаан өттүнүп, чечен-мерген чугаалап, угаап боданырын делгемчидерин уругларның дыңнаан чогаалдары хевирлээр.

Ниитилелге харылзажырын сайзырадыры

«Ада сөзүн ажырып болбас»

Хөй-ниити черинге сагыыр нормалар, дүрүмнер уругларны, бир дугаарында, ниитилелгебодун шын алдынарын, кижилер-биле харылзажып билир кылдыр өөрениринче кичээнгей салыр; ийиде, кижилер-биле чугаалажып тура, бүгү чүве өй-чижектиг дээрзин уругларга билиндирип, тыва улустуң хүндүлээчел аажы-чаңыга кижизидери болур. «Авай», «ачай», «угбай», «акый», «дуңмай», «кырган-авай», «кырган-ачай» дээн чергелиг өске-даа төрөл харылзааларга хамаарышкан сөстөрни ажыглаар кылдыр чаңчыктырар.

Бичии бөлүктүн уруглары бодунга, эш-өөрүңге эки хамаарылгалыг болурун, өг-бүлезинге, хөй-ниити черлеринге боттарын шын ап чоруурунун эге дүрүмнерин, нормаларын билип эгелээр. Улуг улустуң сөзү, негелдези уругнуң чурумунун хевирлеттинеринге, чоорту бот-башкарнып, чүвени шиңгээдип сайзыраарынга дузалыг база сеткил-сагыштың чугула талаларын хевирлээр

болганда, тыва улусчу кижизидилгениң байлак дуржулгазынга даянган оюннар херек кырында амыдыралчы чижектерге боттандыраар.

Ортумакбөлүктүң уруглары бичии бөлүккө шиңгээдип алган харылзажылганың ёзу-дүрүмнерин ыяк шиңгээдир, оларны сагыыр, улуг кижилерге, бичии дуңмаларынга хамаарышкан көргүзүглерге киржир, уруглар садынга эрттирер янзы-бүрү оюн-тоглааны боттандыраар.

Улуг бөлүктүң болгаш школа кирер бөлүктүң уруглары хөй-ниити черлеринге сагыыр нормаларболгаш дүрүмге чагыртып, бодунуң аажы-чаңын, дыл-домаанбоду хайгаарап өөрениринге чаңчыгар. Угаап боданырын, долгандыр турар кижилерге кичээнгейлиг, сагыш човангыр болурун болгаш бодунуң кылган эки чүүлдери-биле долгандыр кижилерни өөртүп, бодунуң сонуургалын тып билир, эш-өөрү-биле ону сайгарып, түңнээринге кижизиттинер.

Долгандыр кижилерниң сөс-домаан дыңнаары, чагыг-сүмезин күүседир, оларны хүндүлээри – кижизиг шынарны, биче сеткилдиг, дыңнангыр болурунун херечизи болур.

Хөй-ниити черинге чурум сагыырының нормаларынга болгаш дүрүмнеринге чагыртып, тыва улустуң чаагай чаңчылдары улуг улустуң дилээн күүседип, хоржок деп кортпактаанын, көгүткенин, ыяттырганын билип, уруглар чажынданна кижизиттинген турарын программада чугулалап турар.

Уран чүүл, эстетиктиг сайзырал

«Сагышты ыры-биле ажыдар, чаяанны ажыл-биле ажыдар»

Уран чүүл, эстетиктиг сайзырал (художественно-эстетическое развитие) – уругнуң салым-чаяанын эскерип, деткири, сайзырадыры. Уран чүүлдүң аңгы-аңгы хевирлери: чурулга, танцы-сам, ыры-хөгжүм, шиилер дузазы-биле уругларны чараш аажы-чаңга, мөзү-бүдүшке хевирлээр.

Уругларның аас чугаазын сайзырадырынга тыва чоннуң уран чүүлүнге даянып, ооң янзы-бүрү хевирлерин сеткил-сагыжындан чарашсынып, үнелеп билирин хевирлеп кижизидери бо угланышында кол черни ээлеп турар. Чараш чүүлдү эскереринге, мөзү-шынарны сайзырадырынга, чараш аажы-чаңга кижизидеринге национал культураның бүгү хевирлери кижизидикчи салдарлыг: аас чогаалы, хөгжүм, ыры, сам болгаш хол-биле кылыр ажылдар, каасталга болгаш оон-даа өске. Уругларның чарашты эскерип, уран чүүлдүң хевирлерин сонуургаар, боттарының шаа-биле чогаадыкчы ажылдарны күүседип, чогаадып, бодунуң холу-биле кылып өөрениринче кичээнгейни кижизидикчи башкылар углаар.

Уран чүүлдүң бүгү хевирлерин хар-назынынга дүүштүр уругларга таныштыраар, оларның сонуургалын оттураар оюннар уругларның тыва аас чугаазын байыдары-биле холбаалыг болур. Шиңгээдип ап турары сөс курлавырының утказын медеп билиринге чедир ыры-хөгжүмнүң салдары, аас чогаалының сүүзүннүү, төрээн чериниң агаар-бойдузу, ада-өгбениң ажыл-

амыдыралы уругларның төрөөн черинге ынаан, чоргааралын улам ханыладыр база Тыва чуртунуң дугайында билиин делгемчидер.

Өгбелерниң бурун уран чүүлү – өпей ырыдан эгелээш, хөгжүм херекселдерин танып билири, чугаазынга ажыглап өөренири эстетиктиг кижизидилгениң эгезин салыр.

Тыва улустуң ус-шевер ажыл-ижи-биле таныжылга, оларны кылып өөрениринге чугула херек херекселдерниң ат-сывын билири, уругнуң келир үезинде ус-шевер ажылдарга сонуургалын бедидер.

Күш-дамыр сайзырадыры

“Турза – узун, тутса – мөгө”

“Күш-дамыр сайзырадыры” уругнуң кадык-шыырак өзериниң таарымчалыг байдалдарын тургузуп берип, кадык өзеринге чүнү сагыырын, кандыг дүрүмнер барын оюннар болгаш көргүзүглүг кичээлдер дузазы-биле тайылбырлап таныштырар. Тыва чоннуң уругларның күш-дамырын сайзырадырынга оюннары чүгле кадык-шыырак болурунга таарымчалыг эвес, угаан-бодал хевирлээринге салдары улуг.

Күш-дамыр сайзырадыры уругларның чүгле күш-шыдалын дадыктырып быжыглаарындан аңгыда, амыдыралдың берге шылгалдаларын ажып эртеринге белеткээр.

Күш-дамыр сайзырадыры уругларның шимченгир, кашпагай, тудунгур, сагынгыр-тывызык болурун хевирлээр. “Матпаадыр” деп номнуң ужур-утказы уругларны сайзырадырынга эргежок чугула үндезин боор.

Тыныш органнарын сайзырадырынга “Узун тыныш”, кичээнгейлиг, кашпагай, шыырак болурунга “Үш мөөрей” деп оюннар уругларга солун боордан аңгыда, кадык болурунга кончуг ажыктыг. Ынчангаш тыва улустуң ёзу-чаңчылдарында уругларның кадык өзеринге таарымчалыг байдалдар хөй. Тыва улустуң оюннарын өөредир, оюннар, беседа болгаш оон-даа өске аргалар дузазы-биле чорудары солун болгаш ажыктыг.

Уругларның күш-дамыр сайзырадылгазы күш-ажыл, мөзү-бүдүш, эстетиктиг кижизидилгелер-биле сырый холбаалыг. Тыва улустуң сүр-күчүзүнүң оюннарын өөренип тура, уругларның чугаа культуразы сайзыраар, сөс курлавыры байбыр.

«Төрөөн Тывам» деп өөредилгениң чижек программазы ёзугаар школа назыны четпөөн уругларның назы-харының онзагайын барымдаалап, бердинген темаларны шиңгээдирин кичээнгейге алыр.

Программаны шиңгээткенинге хамаарыштыр уругларның чедип алыр ужурлуг билиглерин, мергежилдерни, чаңчылдарны канчаар хайгаараарынын аргаларын программада кириген.

Уругларның назы-харынга дүүштүр психологтуг хайгаарал доктаамал чоруттунар болгаш программаны шиңгээткениниң түннээр кезээнде хайгааралдарны канчаар чорудуп болурунуң чижектерин кириген Уругларның интегративтиг сайзыралының бот-тускайлаң, ниити хевирлеттингениниң

деңнелин илередип болур аргаларның чижектерин сүмелеп киирген (капсырылга 3).

Эге школаның өөреникчилериниң өөредилге ажыл-чорудулгазының үезинде чаа медээни билип алырының, ооң утказын шын угаап шыдаптарының арга-шинээн илередириниң метапредметтиг түңнелдерин киирген. ШНЧУӨАЧ-ның школа баар белеткел бөлүүнге ажыглаарын сүмелеп киирген. Уругларның сайзыралын хайгаарап турар кижизидикчи башкыга уругнуң сайзыралының дугайында характеристика кылырынга ажыглаттынар (капсырылга 2).

2.3. Програмада уруглар өөредилгезиниң адырлары болгаш тыва чугаа сайзырадыр угланышкыннар

2.3.1. Билигниң шиңгээдирин сайзырадыры “Күзэниң чедер, сураанын тывар”

Сорулгазы: уругларның өөренип турар темазынга дүүштүр ниити медээден херек чүүлдү тып, ылгап, шинчилеп тыварын сайзырадыр, чоннуң аас чогаалынга, амыдыралының дуржулгазынга даянып, тыва чугаага өөредир, чаа билигни дыңнап, өтгүнүп, боданып шиңгээдириниң аргаларын таныштырып кижизидер.

Аажы-чаң, мөзү-бүдүш тодарадырынга, болуушкуннарның болуп турар чылдагааннарын тыва чоннуң дыл-домаа, тывызыктаркайгамчык улуг салдарлыг. Угаан-медерел сайзырадырынга, чүвени сактып алырынга, санны санап өөрениринге тыва оюннар кончуг дээштиг. (“Бир деп чүл?”, “Чадыр өг”...)

Тыва тоолдарны дыңнап тура, уруглар черниң кыры, октаргай делгеми, оран-чурт, оларның девискээри, тургузуу дугайында билиглерни ап, сактып алып.

Кадыкка, амы-тынга онза айбылдыг чүвөлери ылгап билиринге өөренип турар. Оюн “Артык херекселдер” (уруглар ниити чүвөлөрдөн айбылдыг эт-херекселдерни ылгаар).

1-ги бичии бөлүк (2-3 харлыглар) “Мээң өг-бүлөм”

Дыңнаан тоолунда, көргөн чуруунда дириг амытаннар аттарын сактып адаар. Өг-бүлө кежигүннеринадап өөренир: “Бо авам”, “Бо ачам”...Төрөл аймак чуруундан авазын, ачазын, угбазын, акызын, кырган-авазын, кырган-ачазын тывар, адаар.

Сюжеттигчурукта кымның чүнү канчап турарын тодарадып адаар.

Чуруктарда дириг амытаннар, кижилер, эт-херекселдерниң аттарын адаар.

Дыңнаан тоолундан, көргөн чуруктарындан чүвөлериң хемчээлиниң дугайында сөс каттыжышкыннарын адаар: “Улуг өг”, “Бичии анай”, “Калбак тавак”...

Чүвөлериң-чүзүнүнүң аайы-биле тодарадып илереткеш, аңгылай салыр.Авазынга, ачазынга, акызынга...хамаарылгалыг чүвөлери таарыштыр салыр.

Бердинген чуруктан дириг амытаннарның кылдыныын тодарадып адаар (аьт дүрген, инек оожум...).

2-ги бичии бөлүк (3-4 харлыглар)
“Төрелдерим ажыл-ижси”

Башкының адааны сөстөрдөн эвилең-ээлдек сөстөрни тывар, шын адаар, сөс каттыжышышкыны тургузар.

Сөс-биле оюн. Чаа шиңгээдип турар сөстөрүн чугаага ажыглап, оюннарга хереглээри (“Ужар-ушпас”, “Малдың эдери”, “Мээң даайым ”...).

Үелерге хамаарышкан сөстөрни адаары (дүн – караңгы, соок, коргунчуг, шимээн чок..., чай – изиг...), оларның-биле домак тургузары.

Тыва тоолдарда кижилер, дириг-амытаннар аттарын тып адаары.

Төрелдер аттарын илередир сөстөр аразындан эр, кыс кижиге хамаарышкан аттарны тывары.

Сюжеттиг чурукту көргөш, бир бөлүккө хамаарышкан чүве аттарын чаңгыс черге чыыры. Оларның аттарын шын адап, сөс каттыжышышкыны, домак тургузары.

Номнарныңчуруктарындагынып алгаш, харылзаалыг чугаа кылыры.

Бодунуң өг-бүлезиниң болгаш өске төрелдериниң фамилиязын, адын адаары.

Ортумак бөлүк (4-5 харлыг уруглар)
“Мээң чурттап турар черим ”

Чуруктарны көрүп ора, бодунуң чурттап турар чери-биле деннээри. Дөмей болган чүүлдерин тыва дылга тодарадып айтыры, таныштырып чугаалаары.

Бодунуң болгаш өске төрелдериниң фамилиязын, адын тодарадыры. Оларның чурттап турар черин адаары.

Сюжет-рольдуг оюннар. “Сайзанак”.

Чурттап турар чериниң дугайында сөс каттыжышышкыннарын тургузары. “Чайлаг”, “Күзег”, “Кыштаг”, “Чазаг” деп билиглерни сюжеттиг чуруктар дузазы-биле тодарадыры.

Тыва чогаалчыларның чогаалдарын дыңнап, ооң иштинден дааш, шимээн илереткен сөстөрни тывары.

Дыңнаан тоолундан эки маадырларны илередип тывар, маадырның аажы-чаңының эки талаларын тайылбырлаары.

Мергежилдерге хамаарышкан оюн. (Чижээ: «Малчын» деп оюнну ойнаар. Саанчы, чылгычыкижилерге херек эт-херекселдерни бөлүктөп чыыр.)

Оюннар үезинде Тыва, төрөөн чер дугайында чуруктар чурууру, пластилинден сюжеттиг панорама кылыры.

“Тыва аал” деп темага панорама кылыры. Тус-тус кажааже малдарны тускайлап киирери.

Улуг бөлүк (5-6 харлыглар)
Төрээн Тывам – байлак чуртум

“Тываның төвү – Кызыл” деп темага чурук чуруур. Кызыл хоорайда онзагай черлер барын чуруктарга даянып чугаалаар.

Дыңнаан тоолундан, чечен чогаалдан тыва улустуң ажыл-ижинге хамааржыр үзүндүлөр барын тодарадыр.

Тываның картазындан чурттап турар черин (хоорайы, суурун) айтыр.

Кызыл хоорайда тураскаалдар-биле таныжар, таныыр, тайылбырлап шыдаар. Каа-Хем, Бии-Хем катгышкаш, Енисей болган деп билир. Каа-Хемниң, Бии-Хемниң үнген баштарында чүү деп суурлар барын өөренир.

Чурттап турар черинде, кырган ада-иезиниң, төрелдериниң чурттап турар черин айтыр. Ында кандыг хемнер, даглар барын тывар. Улуг улустан айтырып алгаш, эштеринге чугаалап бээр.

Кижизидикчи башкының негелдези нзугаар саазындан, картондан хевирлер кылып, оларның тыва улустуң эдилелдериниң кайызынга дөмей болурун эштеринге тыптырары.

Кажыктар-биле оюннар ойнаары. Аът чарыжынга хамаарышкан сөстөрни сактып алыры.

Дыңнаан тыва аас чогаалының хевирлеринден, чогаалдардан төрээн чериниң дугайында чечен чугааларны, шүлүктөрни улуг улустуң дузазы-биле тывар, башкызынга, эш-өөрүнге таныштырып чугаалап бээр.

Ада-иезинден, улуг кижилерден айтырып тургаш, Тывада ховар аң-мең, үнүштер дугайында чуруур, ооң дугайында эштеринге чугаалап бээр.

Тыва чоннуң чурттаар оран-савазының дугайында, оларның онзагайын чугаалаар.

Школага белеткел бөлүү (6-7 харлыглар)
“Төрээн черим делгемнери”

Чурттап турар чериниң аайы-биле аржааннарны, хөлдерни, улуг хемнерни, дагларны адаар, эш-өөрүнге чугаалап бээр.

Тываның төвү Кызылда культура болгаш спорт адырынга хамаарышкан черлерни ада-иезиниң, башкызының, чуруктарның дузазы-биле тывары, өг-бүлезинге, эштеринге таныштырары.

Тываның сүлде демдээнде чүнү кииргенин, ыдык тугунуң өң-чүзүнүн тодарадыр, оларның дугайында эштери, башкызы-биле чугаа кылыр.

Тываның ыдык ырын дыңнаар, шээжилеп алыр.

Тываның кожууннарыны аттарын өөренип алыр, картадан тып өөренир.

Тыва Республиказының Чазааның даргазы кым дээрзин ада-иезиниң, башкызының дузазы-биле сактып алыр.

Тываның Россияда билдингир кижилериниң дугайында ада-иезиниң, башкызының дузазы-биле сактып алыр.

Тыва, орус болгаш өске-даа чоннарның байырлалдарын, оларның онзагайларын чугаалап билир.

Агаар-бойдустуң болуушкуннарының, мал, аң-мең куштарның онзагайларын ада-иезиниң, башкызының дузазы-биле сактып алып, эштеринге чугаалап бээр.

Россияда чурттап чоруур чоннарның тоолдарын, чогаалдарын башкызы-биле өөренир.

2.3.2. Чугаа сайзырадылгасы “Чечек черде, чечен менде”

Сорулгасы:назы-харынга дүүштүр уругларның тодаргай эртемни өөрениринге чугула сөс курлавыры-биле уругларны чепсеглээр, оюн болгаш кичээлдерниң өске-даа хевирлериниң үезинде чугаазы сайзыраңгай уругну кижизидер, даалгаларга дүүштүр угаап-боданыр аргазын сайзырадыр.

Аас-дылы чечен-мерген кижилер чон аразынга бодун алдынып шыдаар, амыдыралдың бергелеринге торулбайн баар дээрзин тыва улустуң тоолдарында (“Үш чүүл эртемниг оол”, “Уран-Дойду”, “Чыраа-Кулун”...) илереткенин билиндирер.

Дилегни, бодунуң бодалын, дыңнаан азы дыңнадыр дээн медээзин уругларга тода чугааладып өөредирин назы-харының онзагайын барымдаалап, ылаңгыя уругнуң чугаазының шын хевирлеттинер үезинде чорудары чугула. Уруглар кандыг-даа чугаа кылырда, баш удур боданыры херек дээрзин шиңгээдир. Уругну чугаазынга кичээнгейлиг болурун чажындан белеткээр.

1-ги бичии бөлүк (2-3 харлыглар) “Мээң өг-бүлөм”

Өтгүнүп азы чуруктан көрүп тургаш, мал-маганның эдерин көргүзөр.

“Сайзанап” деп оюнну эштери, башкылары-биле ойнап тургаш, өгдө дериг-херекселдерни бодунуң хире-шаа-биле сактып, шын адаар:

- аяк-сава аймаа (паш, омааш, хымыш...);
- орун-дөжек (чоорган, орун, сыртык...);
- эт-херексел (аптара, суугу, кыскаш...).

Арыг-силиг сагырынга хамаарышкан бөдүүн сөстөрни өөренир (саван, аржыыл, дыргак...).

“Ачам – чолаачы”, “Авам – эмчи”, “Акым – чурукчу”, “Угбам – даараныкчы” дээн хевирлиг рольдап ойнаар оюннар, сюжеттиг чуруктарга даянып, уруглар чаа сөстөр-биле таныжар.

Чуруктан кижиниң мага-бодунуң тургузуунуң адын адап өөренир.

Чуруктан тыва кижиниң кедер идик-хевин улуг улусту эдerti адаар.

Оюннар дузазы-биле тыва сөстөрни адаарын өөренир, сөс каттыжыышкыннарын тургузар, кыска домактарны сюжеттиг чуруктарга дүүштүр тургузар.

2-ги бичии бөлүк (3-4 харлыглар) **“Төрелдерим ажыл-ижги”**

Мал-маганның эдерин дыңнаан шүлүктеринге, чечен чугааларыңга дүүштүр өттүнүп азы чуруктан көрүп, эдерин көргүзөр.

“Сайзанақ” деп оюнну ойнап тургаш, өгдө дериг-херекселдерни шын адаарын катаптаар, чоок кижилериниң кылып турар ажыл-ижинге хамаарыштыр сөс каттыжыышкыннары, кыска домактар, харылзаалыг чугаа тургузар.

Арыг-силиг болуруңга хамаарышкан сөстөрни өөренир, катаптаар.

Сюжеттиг чуруктар, оюннар, чечен чогаалдар-биле таныжып, тыва кижиниң ажыл-ижинге хамаарышкан сөстөрни чугаазыңга ажыглап өөренир.

Чуруктарда кижиниң мага-бодунуң кезектериниң адын шын адап өөренир.

Музейлерже барып азы таныжылга кичээлдерге тыва идик-хепке хамаарышкан чаа билиглер-биле таныжар, сөстөрни адап өөренир, улуг улусту эдерти адаар.

Эр, кыс кижилерге хамарышкан дериг-херекселдерни, каасталгаларны адап өөренир.

Сюжеттиг чурукка кыска чугаа тургузуп өөренир.

Үннерни шын адаарынче угланган оюннар: “Шын ада”, “Дыңнап өөренили”. Үлегер домактарны адап, сактып өөренир (бөлүктөп өөренир).

Чурукка дүүштүр өөрөнгөн чаа сөстөрни ажыглап тургаш, бөдүүн домактар тургузар.

Мурнунга каап каан херекселдерни бөлүктөй салып өөренир (аяк-сава, мал-маган, дөргүл-төрелдер...).

Чоок кижилериниң ажыл-ижин таныштырар беседаларга киржир.

“Кырган-авам инек саап ор” деп темага чугаа тургузуп ойнаар. Сөс курлавырын байыдар (инек, хой, саар, хумун, сандай, “саар-саар”...).

Ортумақ бөлүк (4-5 харлыглар) **“Мээң чурттап турар черим”**

Оюн “Аалга”. Аалдың турар черин сюжеттиг чуруктардан тодарадып адаар (даг эдээ, шынаа, оргулааш). “Аалга” деп сюжеттиг чурукка кыска домактар тургузуп, харылзаалыг чугаа кылып. “Аал”, “Өг” деп темаларга хамаарыштыр сөс каттыжыышкыны, кыска домактар тургузар.

Өг иштиниң дериг-херекселдерин адаар, хевирин тодарадып өөренир (ожук борбак, сырткы шөйбек...).

“Сайзанақ” деп оюнга рольдап киржир (аалчыны уткууру, аяк-шай сунары, удур-дөдир менди солчуру...).

Чурттап турар чериниң дугайында таныштырылгалыг монолог чугааны күүседип шыдаар (Мээң чурттап турар черим – хоорай. Хоорайның ады – Кызыл. Кызыл чараш. Ол хем кыдыында турар...).

Чурттап турар черинде онзагай төөгүлүг аттарны сактып алып.

Тыва эт-херекселдер, дериг-херекселдер, мал-маган аттарын катаптаар, аас чугаазынга хереглээр. Сөстөрде үннерни шын адаарынче угланган оюннарны ойнаар, үлегер домактар утказын чугаалап өөренир, тывызыктар тып өөренир.

Тыва тоолдарны рольдап ойнаары.

Сөстөрниң чоок, удур утказын тывар оюннарны ойнаар, удур чогаадыр оюн, кандыг-бир темага бөлүктөп, маргылдаалыг оюннарга киржири.

Сюжеттиг азы чаңгыс темага пластилин-биле чүвөлөр туткаш, аңаа хамаарыштыр харылзаалыг чугаа тургузар.

Оюн “Эксурсовод”.

Төрөөн чер дугайында солун, кыска чечен чугаа тургузар.

Хүндүлел ёзулалдарның сөстөрүн сактып ап, хүн бүрүдө ажыглаар.

Төрөөн чер, Тыва дугайында шүлүктөрүн доктаадыр, чечен чугааларны башкыларындан, ада-иезинден дыңнааш, эдерти чугаалаар.

Улуг бөлүк (5-6 харлыглар) “Төрөөн Тывам – байлак чуртум”

Төрөлдери-биле, чоннуң ажыл-ижи, ёзу-чаңчылдары-биле таныжылга уламчылаар. Кырган-авазының, кырган-ачазының чурттап чораан черлерин билер, ада-иезин дамчыштыр таныжар, чоок сеткип өөренир.

Тываның бойдус байлааның дугайында медээни сонуургаар, башкыларындан, ада-иезинден айтырып өөренир. Чуруктардан казымал байлактарның чижектерин тып, оларны сактып ап, чугаазынга ажыглап өөренир. Аттарын шын адаар.

Оюн “Геолог”, “Аян-чорук”, “Угаанныгбайлар”.

“Ак-Довуракта даг-дүгү бар”, “Чадаанада хөмүр-даш бар”, “Шагаан-Арыгда цемент бар” дээн чижектиг тайылбырлыг оюннарга киржир.

“Кым болур мен?”. Мергежилдер сөстөрүн өөренир.

Оюн “Аалга”. Тыва улустуң ажыл-ижинден алыр байлактар дугайында сюжеттиг чуруктардан азы рольдап ойнап тура, харылзаалыг чугаа тургузуп өөренир. Сюжеттиг оюннар “Дүк салыры”, “Кидис кылыры”, “Инек саалдазы”, “Быштак кылыры”.

Төрөөн чер дугайында чечен чугааларны, тоолдарны дыңнап, эдерти чугаалаар.

Тываның аржааннары-биле таныжар.Өгбелерниң аржааннарга эмненип, канчаар дыштанырының ужур-утказын ада-иезинден, кижизидикчи башкыларындан дыңнап, билип алыр. Аржаанга өг-бүлөзи-биле дыштынып турганын эштеринге, чугаалап бээр. Башкының дилээ-биле азы негелдези-биле тайылбырлыг оюннарга киржир.

Школага белеткел бөлүү (6-7 харлыглар) “Төрөөн черим делгемнери”

Оюн “Мээң чуртум”, “Мээң кожоларым”, “Төрелдерим” (чурттунуң адын, хоорайын, суурун, адресин билир...)

Эт-херексел, дериг-херексел, мал-маган аттарын сактып, чугаазыңга ажыглап турар.

Хем, сугларга хамаарышкан нзу-чурумнарны сагып, сюжеттиг оюннар ойнап тургаш, чечен чугааларны дыңнап, рольдап ойнап турар, сактып аар.

Тываның улуг хөлдери. Балык-байлаң аттарын адаары, сактып алыры.

Төрээн черинге, төрөл чонунга хамаарышкан үлегер домактарны сайгарар чугаага киржип турар.

Тывызыктарны тып, боду чогаадырын шенеп турар.

Тоолдарны, чечен чугааларны дыңнап, эдерти чугаалаар.

Чогаалдарны сонуургап, боду чогаадып шенээр.

Көргөн, билген, дыңнаан медээзин делгеренгей эдерти чугаалаар.

Сюжеттиг чуруктардан чүве аттарын, сан аттарын, демдек аттарын бөлүктөп адаар, ниити чүүлден ылгап тодараткаш, чүгө ынчаар кылып турарын тайылбырлап берип турар.

Сөс курлавырын чаа сөстөр-биле байыдып, чугаазыңга ажыглап турар. “Төрээн черим” делгемнери деп темага чугаа кылырыңга ада-иениң, башкының дузазы-биле белеткенип, кайы-бир угланыышкыңга хамаарыштыр тайылбырлаг чугаа кылып шыдаар: “Тываның даглары”, “Авамның чуртунда даглар”, “Кырган-авам чуртунда шынаа, оргулааш”.

Кижиниң төрээн чери, чурту деп билиишкин-биле улуг улустуң дузазын көрүп медресеп билип эгелээр.

Өгнүң эр, херээжен ээлериниң тус-тузунда хүлээлгелерин, ажыл-агыйын сюжет рольдуг оюннарга ойнап өөренир.

Төрээн чер, ажыл-агый, ёзу-чаңчылдар дугайында шүлүктөрүни дыңнаар, сактып ап, эдерти чугаалаар, доктаадыр.

Тываның картазындан кожууннарны тып өөренир, кандыг байлактар-биле онзаланып турарын башкызындан, улуг улустан дыңнап, сактып алып, эдерти чугаалаар, эштеринге дамчыдып бээр.

Тываның билдингир кижилериниң (чогаалчылар, артистер, чурукчулар, чурт баштаңчыларын, эртемденнер,) дугайында танып, адап өөренир, улуг улустан медээ чыыры, эштеринге чугаалап бээри.

Төрээн чуртунга, ажыл-агыйыңга, ёзу-чаңчылдарыңга хамаарышкан улуг улустуң чагыг-сүмезин, өөредиин сактып аар, билип алганын чугаалап өөренир.

Тываны кызыгаарлаан черлер дугайында медээни өөренир. Россияның девискээринде биче-буурай чоннар дугайында медээни башкызындан, ада-иезинден билип ап, эштеринге таныштырар (картаны ажыглап өөренир).

2.3.3. Ниитилелге харылзажырын сайзырадыры “Ада сөзүн ажырып болбас, ие сөзүн ижип болбас”

Сорулгазы: хөй-ниити черлеринге бодун алдынып билер база кандыг-даа байдал тургустунуп келгенде, кижилер-биле таарыштыр чугаалажырыңга

чаңчыктырары, чараш мөзү-бүдүшке уругну кижизидери, бот хуузунун сайзыралынче кичээнгейин угландырып билирин сайзырадыры, тыва дылдың сөс курлавырларын уругларга өөредир.

1-ги бичии бөлүк (2-3 харлыглар)

“Мээң өг-бүлөм”

2-3 харлыг уругларның чугаазының сайзыралы аңгы-аңгы болур, ол чүүл уругнуң өг-бүлезинге тускай сайзыралындан хамааржыр. Чамдык уругларның чугаазы шала чедингир эвес бооп болур, сөс курлавыры эвээш, а чамдык уруглар сөстөрни шын адап турар, домактарны тургузарын углап турар болур.

Уругнуң бо назынының үезинде чугаа сайзыралынче улуг кичээнгейни ада-ие, башкы салыры чугула, бо назын – уруглары сөс курлавырын чыып, сактып ап, идепкейлиг курлавырлаар, ажыглап өөренир үези. Уруглар үннерни өттүнүп, сөстөрни дыңнап, чугаага ажыглап өөренип аар харык-шинектиг.

Уругнуң дыңнап өөренир кичээнгейин, үннерни, сөстү адап тура, шын тынарынга өөредир оюн-мергежилгелерни ажыглаар.

“Авам, ачам, акым, угбам, дунмам” деп сөстөрниң утказын билип, адап, холу-биле айтып, чуруктан танып, көргүзүп турар. Улуг улусту эдерти кыска домакты катаптап шыдаар. Улуг улустуң билдингир кылдыр салган айтырыынга “Ийе”, “Чок” деп харыылап азы бажы-биле соғаннадып “Ийе”, “Чок” деп харыыны берип турар. Медээни берип шыдаар (“Авам бо келди”, ...), бодунга хамаарыштыр медээ (“Суксап тур мен”, “Соок тур”...), өске кижилерниң чүнү кылып турарын дыңнадып турары (“Ап алды”. “Маңнап олур”). Ойнап тура, иштинде чугааланып турары (“Мону ап ал”. Дириг амытаннар өттүнүп: “Шу-шу”, “Хөг-хөг” дээш оон-даа өске ...).

Харылзажырының аргаларын ажыглап турар: кый дээр (“Бээр кел”), адын адап азы “авай”, “акый”; дилээр, чоруп тура, байырлажыр.

Эвилең-ээлдек болурунун эге дуржулгазын билир, улуг улусче “Силер” деп чугаалажыры (“Маңаа олуруңар”. “Борта олуруңар”...). Улус чүве бээрге, ийи холдап алып, “Четтирдим” деп чугаалаар.

Чурттап турар чериниң адын өөредип каарга, билип, адап турар (“Мээң бажыңым”). Өске өглерге келгеш, мендилежир. Улус чүве айтырарга, кортпайн, дидим, ыыткыр кылдыр харыылаар.

2 харлыг уруг боду чиигенип алырын медресеп билир, авазынга чугаалаар.

Бичии уруглар улуг улусту өттүнүксээр, оларның чугаазын дораан өөрени тыртып аар, ынчангаш ада-ие, кижизидикчи башкы өг-бүлө этикедин сагып өөредир.

2-3 харлыгларның чугаазы чарт үнүп кээринге, чүвени сактып алырынга, шын адап өөрениринге “Мээң өг-бүлөм” деп темага янзы-бүрү ужур-уткалыг оюннарны ойнадыр, кыска шүлүктөрни доктааттырар, салаа-сайгыдынга, мага-бодун дадыктырарынга тыва улустуң аас чогаалындан, амыдыралындан үндезилеттинген шимчээшкинниг оюннарны ойнадыр. Ойнаарактарын чыскаай салып алгаш: “Бо мээң авам”, “Бо ачам”, “Бо акым...угбам, даайым, күүйүм,

чаavam, честем” деп адаттырып, ада-иениң, төрелдерниң дузазы-биле хөй адаттырып, домактар тургустуруп өөрөдир.

Тускай темалыг оюннарның дузазы-биле уругларның тыва чугаазын сайзырадыр арга, мергежилгелерни кылдыртыр.

“Өг”, “бажың” деп билиишкиннерниң ылгалын тодарады бээр, өгнүң, бажыңның дериг-херекселдерниң аттарын, өңнерин адап турар, домактарны тургузуптар харык-шинектиг.

2-ги бичии болук (3-4 харлыглар)

“Төрелдерим ажыл-ижи”

Эш-өөрү, улуг кижилер-биле харылзажыр, дилегни күүседип турар (Айтырып көрем, өөрээниң илерет, дузалажывыт...).

Эвилен-ээлдек болурунун эге дуржулгазын билир, улуг улус-биле “Силер” деп чугаалажыры чаңчылчып бар чыдар.

Бодунун адын, фамилиязын, авазының, ачазының аттарын хүндүлел ёзузу-биле адап турар.

Авазын, ачазын, чоок кижилерин таныырындан ангыда, “даайым-күүйүм, акым-чаavam, угбам-честем, даай-авай” деп сөстөрниң утказын билип турар, харылзаалыг чугааның бөдүүн аргаларын билип турар. Чуруктардан акызын, чаавазын болгаш өске-даа төрелдерин айтып, адын хүндүткел ёзузу-биле адап шыдаар.

“Малчын, чылгычы, кадарчы, саанчы, хойжу...” деп сөстөрниң уткаларын билип турар, оюннар үезинде сөстөрни ажыглап, сөс курлавырынче кирип турар. Малчын болгаш оон-даа өске мергежилдин кижилеринге хамаарышкан сөстөр-биле таныжып, сактып, шын адап турар.

Кижилерниң мага-бодунун кезектериниң аттарын, чүвөлөрниң кезектериниң, бүткөн чүүлүн, өңүн, шынарын, турар черин, ай-хүн, амытаннар дугайында медээни билип турар (чүвүрнүн хончугу, ак-көк дээр, дүктүг тон, тас баш, хөй ыяш, чес хөнек, кежээ удуур, сылдыстыг дүн...).

Тыва улустун чаңчылчаан ажыл-ижинге хамаарышкан чуруктарны көрүп, чечен чугааларны дыңнап, аас чугаазынга ажыглап, сөс курлавырын байыдып турар.

Чуруктарны көрүп азы дыңнаан кыска тоолунда чүве аттарын “Кандыг?”, “Чүнү кылып тур?”, “Кайда?” дээн чергелиг демдек ады, кылыг сөзү тургузуглуг сөс каттыжыышкынын тургузуп турар (чүгүрүк аът, аът оъттап турар...)

Бөдүүн домактарны тургузуп турар (угбам чанып келди, ачам ажылдап турар, мал оъттап турар).

Чугаазынга чаңгыс аймак кежигүннерни кирип турар (Циркке теве, аът, көге-буга көрдүм).

Улус-биле ажык, хостуг чугаалажып турар (диалог чугаага, хөй улус аразынга чугаага киржилгелиг). Эптиг-эвилен чугаа кылырынга, бодунун сагыш-сеткил байдалын илередиринге чаңчыгып турар (“Экии”, “Четтирдим”, “Байырлыг”, “Меңээ солун”...).

Улустун аас чогаалындан тыва тоолдарны сонuurгаар болгаш оон-даа өске хевирлерин дыңнаарынга ынак.

Чогаалда болуушкуннарны эдerti билип оар, маадырлар-биле кады хөлзеп, өөрүп билир.

Дыңнаан чогаалынга дүүштүр сценажыткан оюннарга киржип турар.

Шүлүк, тывызык, үлегер чугааларны шээжи-биле чугаалап турар.

Номга ынак, ооң чуруктарын сонuurгап көөр, чуруктарга дүүштүр харылзаалыг чугааны айтырыглар дузазы-биле тургузуп турар.

Ортумак бөлүк (4-5 харлыглар)

“Мээң чурттап турар черим”

Чүвелер, болуушкуннар болгаш бодун долгандыр турар байдалдарга дүүштүр медээлер дугайында башкызы, ада-иези, эш-өөрү-биле сайгаржып чугаалажып билир. Черлер, болуушкуннар аттары, кылдыныг илереткен чаа сөстөр-биле уругнуң сөс курлавыры байып турар. Оюн “Кудумчуга” (хайгааралын чугаалаар), оюн-эскериг “Арга иштинде кымыскаяк өө”, оюн-шилилге “Тайгада каттар” (адаар, өнүн тодарадыр).

Чурттап турар чериниң, ооң онзагайының дугайында улуг улустан дыңнап билир, сактып аар. “Хоорай-кода, суур-суму, аал-өг” дээн чергелиг сөстөр-биле таныжып, аас чугаазынга ажыглап, чуруктарга, оюннарга хамаарыштыр домактарны, харылзаалыг чугааны кылып шыдаар. Оюн “Суурумнуң кудумчулары”.

Кызыл хоорай дугайында медээни сонuurгал-биле дыңнап, өскелерге чугаалап берип турар.

Бодунуң чурттап турар девискээриниң дугайында медээни улуг улустун, кижизидикчи башкының айтып бергени-биле таныштырып билир. Даглар, хемнер, хөлдер аттары-биле таныжар, чугаазынга шын ажыглап турар. Оюн “Тываның хоорайлары”, “Чурттап турар черимде кудумчулар аттары”, “Шын адаар” (башкы чүве адын айтырар азы чуруктан көргүзөргө уруглар шын адаар).

Чүвелерниң кезектериниң аттарын, өнүн, шынарын, чүден кылдынганын, турар черин, ай-хүн, амытаннар дугайында медээни тайылбырлап, сөс курлавырын байыдып турар. Оюн “Дедир чугаа” (антонимнер адаттырар), оюн “Дүрген адаар”.

Чугаазынга чүве аттарын, ооң чоок уткалыг сөстөрүн (синонимнерин) билип, тып, ажыглап турар. Сөс курлавырында онзагай демдек аттары, кылыг сөстөри, наречие, эвилелдерни киириштирип билир.

Ниити, хуу аттарны ылгап билир. Тыва дылда үннерниң онзагайын билир, шын адаарынга чаңчыгып турар. Чугаа үннерин шын адап билир. Дыңнаан медээзин, тоолун, чечен чугаазын аянныг чугаалаарын өөренип турар.

Тыва чугаа аянын билир, аңаа дүүштүр домактарны тургузуп турар (сөглөкчиниң домактың соонга турары...). Оюн “Дериг-херексел” (аалга хамаарышкан, хоорайга хамаарышкан).

Чүвелер, дириг амытаннар (азырал, черлик) аттарын билир чугаа тургузарынга шын ажыглап шыдаар.

Чер-чурт дугайында улустуң аас чогаалында (тоолчургу чугааларда) кыска медээлерни билир, бодунуң билип алганының шаа-биле эдерти чугаалап турар.

Тыва чогаалчыларның чер-чурт дугайында бижээн чогалдарын дыңнап танышкан. Уругларга бижиттинген тыва номнар-биле таныжып ап турар, билир.

Тема аайы-биле тывызык тургускан оюннар уругларның аас чугаазын байыдар. Уруглар бо үезинде кончуг сонуургак, ада-иезинге, башкыларынга хөй-ле айтырыгларны салып, харыызын ыяап манаар. Ол хөйнү биликсээр. Таптыг, билдингир, чижектер кирип тайылбыр бээри, уругнуң бот-башкарнып өөрениринге салдарлыг.

Улуг улустуң (ада-иениң, башкының) талазындан айтырыгга харыы бербес, бужурганыр байдалдар чаш кижини хаалчак, бодунга бүзүрөвес, дидим эвес, кортук болу бээринге чедирип болур.

Уругларга чурттап турар чериниң онзагайын таныштырып, башкы кичээлдерни тыва улустуң амыдырал-чуртталгазы, ёзу-чаңчылдары-биле таныштырарын уламчылаар.

Тайылбырда чижек кылдыр аас-биле ойнаар оюннарның чижээн кирип турар, херек кырында ажыглаар оюннарның хевирлери хөй, башкының шилилгезинден хамааржыр. Ол дугайында чугааны дараазында эгелерде кириген.

*Улуг бөлүк (5-6 харлыглар)
“Төрээн Тывам – байлак чуртум”*

Кижизидикчи башкының, ада-иезиниң, медээ-харылзаалыг чепсектер (телевидение, радио, Интернет) дузазы-биле бодун долгандыр турар делегейниң дугайында медээлер-биле таныжып, чаа чүүлдерни шингээдип ап, дыңнаан чүүлүн чугаазынга ажыглап, дамчыдып турар. Аас чугаазында сөс курлавыры чаа тыва сөстөр-биле байып турар.

Чоок кижилеринге хамаарыштыр хүндүлел аттарын билир, оларның дугайында кыска чугааны тургузуп шыдаптар.

Тыва дугайында билии делгемчип, Тываның картазындан кожууннарны көргүзүп шыдаар. Тывада кандыг байлактар барын чуруктар көрүп, башкының беседазы болгаш экскурсиялар үезинде таныжар, сактып ап турар.

Тыва улустуң ажил-ижин билир, чуруктар дузазы-биле улуг эвес харылзаалыг чугааны тургузуп шыдаптар.

Тыва улустуң ажил-амыдыралыга, төрээн черинге, ёзу-чаңчылдарынга тураскааткан чогаалдарга, тоолдарга, йөрээлдерге дүүштүр сценажыткан оюн-көргүзүглерге киржип, дыл-домаан сайзырадып турар.

Төрээн чурт дээрге аалы, өг-бүлезини, ада-иезини, дөргүл-төрели деп билиишкинни угаап-медереп турар.

Тыва чугааның аянынга дүүштүр (сөстөрни адаарының онзагайы (сөс эгезинге чүве аттарын дүлейзимээр үн-биле илередири: д-[т], б-[п]); сөстөрдө

ударение сөөлгү слогта дээрзин билип ап турар, нарын сөстөрни шын адаары, домактарны тургузарының онзагайы) чугааланырын билип турар.

Бердинген темага (чурукка хамаарыштыр, дыңнаан чогаалынга дүүштүр) монолог чугааны тургузуп турар.

Диалог, хөй кижиге аразында чугаага киржип турар, бодунуң билиин, медээзин дамчыдып турар. Дес-дараалаштыр чыскаап каан сюжеттиг чуруктарга таарыштыр улуг эвес харылзаалыг чугааны тургузуп турар.

Бодунуң көргөниң, дыңнааның, хайгаарылын тыва дылга чедимчелиг чугаалап турар.

Тыва чечен чогаалга сонургалдыг, тоолдардан үзүндүнү чедингир, уран (деңнелгелерлиг, эпитеттерлиг), аянныг чугаалаарынга ынак. Рольдап ойнаарынга сундулуг.

Тыва улустуң төрөөн чер дугайында үлегер домактары, ырылары, тывызыклары-биле таныш, күүседип турар.

Оюннар дузазы-биле уруглар аас чугаазын сайзырадыр, тыва шүлүктөрни, орус болгаш өске чоннарның тыва дылда очулдуруп каан чогаалдарын сонургап дыңнаар, эдерти чугаалаар.

Номчаан чогаалдарын эдерти чугаалап, сактып алганы-биле чуруктар чуруп, чурукта чүнү көргүскениң боду тайылбырлап өөренир.

Бодунуң болгаш өскелерниң кылдыныыңга хамаарылгазын илередип шыдаар.

Сөс курлавыры байып, домактарны, харылзаалыг чугааны делгеренгей кылып турар.

Школага белеткел бөлүү (6-7 харлыглар)

“Төрөөн черим делгемнери”

Башкының, ада-иезиниң, медээ-харылзаа чепсектериниң (телевидение, радио, Интернет) дузазы-биле бодун долгандыр турар делегейниң дугайында медээлер-биле таныжып, чаа чүүлдерни шингээдиң ап, дыңнаан чүүлүн чугаазыңга ажыглап, тыва дылыңга дамчыдып турар. Аас чугаазыңда сөс курлавыры чаа тыва сөстөр-биле байып турар.

Уругнуң сонургалы улгадып, Тываның картазындан кожууннарны тып, ук кожууннарның онзагайын, мал-маганын, аржаан сугларын, хөлдөрүн танып турар кылдыр өөренир. Тыва дугайында кино-чуруктар дузазы-биле төрөөн чериниң бойдузунуң онзагайын билер.

Тываның чамдык (бодунуң чурттап турар девискээринде) аржааннарын билер (аржааннарга кирериниң чурумун, ёзу-чаңчылдарны билер, эш-өөрүңге чугаалап турар...).

Алгыш-йөрөөлдерни шээжи-биле билер.

Өг-бүле, дөргүл-төрөл, төрөөн чер дугайында медээлерни билер, харылзаалыг чугааны (шингээткен темазыңга дүүштүр) тургузуп шыдаар.

Россия улуг чурт дээрзин медереп билир, ооң иштинде Тыва хөй национал чоннуг, хөгжүп турар республика дээрзин билир.

Төрөөн чер дугайында харылзаалыг чугааны тургузуп шыдаар (“Мээң кырган-авам чурту”..., “Малчыннарның ажылы”, “Тывада азырал малдар”, “Малдың ажык-дузазы”...).

Аас чугаа культуразын сагып турар. Бодунуң бодалын логиктиг шын илередип турар. Төрөөн чер, өгбелерниң ажыл-ижиниң, бойдус дугайында медээни тургузуп шыдаар.

Тоолдарны, тоолчургу чугааларны эдерти чугаалап билир. Өөрөнгөн үлегер домактарның утказын дамчыдып шыдаар. Тывызыкты ыдып билир.

Бердинген слогтардан сөстөрни, сөстөрдөн домактарны тургузуп турар.

Чечен чогаалга ынак, чогаалчылар аттарын билир.

2.3.4. Уран чүүл, эстетиктиг сайзырал

“Сагышты ыры-биле ажыдар, чаяанны ажыл-биле ажыдар”

Сорулгазы: тыва улустуң уран чүүлүндө (хөгжүм, ыры, чурулга, театр...) төрөөн чер, кады чурттап чоруур өске аймак чоннар-биле найырал болгаш оон-даа өске темалар-биле холбаалыг ыры, тоол, үлегер домак, тывызыктарны өөрөдир, уругларда бар салым-чаяанны сайзырадыр, тыва чоннуң амыдырал-чуртталгазынга даянып, чараш мөзү-бүдүшке кижизидер.

Ырыларны назы-харга дүүштүр, тема аайы-биле ырлап күүседиринге белеткенир. “Өпей ыры”, “Кадарчының ыры”, “Аңчының ыры”, “Аян-чорукчунуң ыры”, “Мал-маган дугайында ырылар” дээш о.ө.

Чон ырыларны ажыл-чорудулга үезинде ырлажып чораан дээрзин билип ап, “Дүк дою”, “Тараа дою”, “Тарак дою” болгаш оон-даа өске байдалдар үезинде күүседип чорааны-биле таныжып аар, ырлап өөренир.

Тыва чоннуң хөгжүм херекселдери-биле таныжар. Оларны тайылбырлаарынга чаңчыгар.

Уруглар ырыларын билири. “Анайларым”, “Хүннээрек көжүп кел!”, “Чочагай” дээш оон-даа өске.

Оюннар: “Чайлагга концерт”, “Хөгжүм херекселдерин чуруулу, хол-биле тудуп кылып өөренили”...

*Бичии бөлүктөн школага белеткел бөлүүнге чедир
(2-7 харлыглар)*

Бичии хемчээлдиг ырылар, көгүдүглер, дүргөн чугааларны күүседир.

Башкызын өтгүнүп ойнаар-кызын чемгереринге, хепкереринге, удударынга көгүдүглерни күүседир, сюжет-рольдуг оюннарга идепкейлиг киржир.

Бот-боттарынга бөлүктөп концерт көргүзери.

Төрээн черинин бойдузун хумагалаар дугайында оюннар ойнаары, йөрээлдер чугаалаары.

Тыва улустуң ыры, кожамыктарын өөренири, эш-өөрүнүң мурнунга байырлалдар үезинде күүседип бээри.

Тыва улустуң мал-маганга хамаарышкан йөрээл, алганыг кирген тоолдарын дыңнаары, эдерти чугаалаары. Йөрээлдерни доктаадып алыры.

Темалыг сценажыткан көргүзүглерге киржип, бодунуң билирининг шаа-биле ыры, кожамыктарны күүседип, үлегер домактын утказын тайылбырлап, тывызыктарны ыдып ойнаары.

Тыва улустуң байырлалдары. Байырлалдарның онзагайы. Янзы-бүрү темалыг байырлалдарның көргүзүүн оюн хевиринге эртирери.

Улустуң чаңчылчаан байырлалдарын сценажыдып ойнаары.

Тыва чогаалчыларны танып алыры, уругларга тураскааткан чогаалдары-биле таныжылга, ырларны күүседири.

Тыва ырлар, кожамыктар мөөрейинге киржири.

Тываның географтыг картазындан кожууннарны тып өөренири, кожуун бүрүзүндөн билдингир чогаалчыларны, ыраажыларны илередири.

Музейлерге экскурсия кылып, тыва улустуң уран чүүлүнге хамаарышкан делгелгени көрүп, көргөн, билгенин ада-иезинге, башкыларынга, эштеринге чугаалап бээри.

Оюннар(тыва улустуң национал байырлалдарынга дүүштүр): “Үүлө бүтсүн, чорук чогузун!”, “Сагынгырлар, тывынгырлар маргылдаазы”, “Аалга кирген кижини аяк эриин ызырар”, “Сагышты ыры-биле ажыдар”, “Хөөмейим кагбас-ла мен”, “Дыңгылдайлап ойнап берээл”.

2.3.5. Күш-дамыр сайзырадыры “Турза – узун, тутса – мөге”

Сорулгазы: уругларның өөредилге үезинде угаанын, күш-ажыл үезинде эрес, кашпагайын, маргылдаа үезинде ааскыр-сөскүрүн оюннарга бадыткаар байдалга кижизидер, тыва болгаш өске-даа аймак чоннуң маргылдаалыг оюннарны таныштырар, бодунуң күш-шыдалын быжыктырарын, аас чугаазының сайзыралын, арга-шинээн бедидеринге кижизидер.

Тыва улустуң байырлалдарының үезинде күш-шыдал, эрес-кашпагайының талазы-биле ойнаары.

Оюннарны ойнап күүседип тургаш, сөс курлавырын байыдып, аас чугаазынга ажыглап өөренири.

Оюннарга дүүштүр сөстөрүн шын адаары, сөс каттыжышкыннарын тургузуп, домактарны, харылзаалыг чугааны сюжеттиг чуруктар дузазы-биле тургузары.

*Бичии бөлүктөн школага белеткел бөлүүнүгө чедир
(2-7 харлыгларга)*

Салаалар, карактар-биле оюннар ойнаары (салааларның аттарын сактып аары). “Чылгычылар”, “Алдын орду”, “Алагатай”, “Чыдыг кодан”.

Оюн “Чарыш”. Хаак аьттар мунуп алгаш, чаржыры. Аьт тудуп, аргамчы окгаарын өттүнери.

Кажык-биле оюннар (кажыктарның арнын тодарадыры). Оюннар: “Аьт чарыштырары”, “Бодалажыры”...

Оюн “Хүреш” (мөгениң кедер хевин танып, сактып алыры). Мөгелер өттүнүп девири. Хүреш оюнунга хамаарыштыр сөс курлавырын байыдары: дегээлээр, буттаар, бөөлдээр, чая тудар, чая кагар... Мөгениң сагыыр ужурларын, күүседир кылдыныгларын, хүрештин бөдүүн аргаларын танып, сактып алыры.

Оюн “Шыдыраа” (шыдырааның бодаларының аттарын адап өөренири, сактып алыры). Көштерни көжүп өөренири, “Мерзе”, “терге”, “ноян”, “теве” болгаш оон-даа өске билиишкиннерни өөренип билип алыры. Оюнну ойнап оргаш, удурланыкчызы-биле сөс аянынга чижип ойнаары. “”Буга шыдыраа”.

Тыва улустун оюннарында кирген сөстөрни шын адап өөренири.

Сюжеттиг чуруктарны көрүп, домак чогаадыры.

Оюн “Ча адары”. Ча адып ойнаарынга сөс курлавырын байыдары.

Тываның алдарлыг, билдингир спортсменнериниң чуруктарын көрүп, сактып алыр. Оларның дугайында башкызындан, ада-иезинден дыңнаан билиин эштеринге дамчыдып чугаалаары.

Тыва улустун оюннарында кирген сөстөрни шын адап, сюжеттиг чуруктарга дүүштүр домактар тургузары, харылзаалыг чугаа чогаадып өөренири.

Тыва болгаш өске-даа чоннарның оюннар дугайында тоолдарны, чогаалдарны дыңнааш, эдерти чугаалаар.

Тываның делегейге билдингир спортсменнериниң чуруктарын көрүп, сактып алыр. Оларның дугайында медээни башкыларындан, улуг улустан айтырар, дыңнаанын эштеринге чугаалап бээр.

Тыва чоннун байырлалдарында (дүк дою, тарак дою, буга байырлалы, шагаа, наадым...) тус-тус оюннарны сактып, сюжеттиг чуруктарга таарыштыр чугаа кылып өөренири. Сюжет-рольдуг оюннарга идепкейлиг киржири, аас чугаазын чаа сөстөр курлавыры-биле байыдары.

2.4. Чижек календарь-тематиктиг планнаашкын

1-ги бичии бөлүк (2-3 харлыглар) Тема: «Мээң өг-бүлөм»

Сорулгазы: 2-3 харлыг уругларның ниити сайзыралының болгаш чугаазының сайзыралынга дүүштүр өг-бүлө темазынга хамаарышкан тыва сөстөр-биле уругларны таныштырары база аас чугаазынга ажыглап өөредир, медреселдиди-биле сактып алырынга таарымчалыг байдалдарны тургузары. Уругларга чоок төрелдерин *танып*, оларның *чүңү канчап турарын*, *санын* тодарадып, *чурттап турар черин билдиринге* база чүвөлөр аттарын шын адаарынга өөредир. Тоолдарны *дыңнап билдир*, *үлегер домактарның* утказын билеп, сайзыралынга дүүштүр чугаалап өөренирин сайзырадыры.

Ай, неделяда өөренир темалар	Сорулгазы, сорулганы чедип алырда, кылып чорудар ажылдар	Кичээл темалары	Сөс курлавыры
Сентябрь «Мээң өг-бүлөм!»	<p>Бичии уругларга «авам», «ачам», «угбам», «дунмам» деп өг-бүлө кежигүннерин, кеткен хевин ылгап турар болгаш бодунуң адын шын адаар кылдыр өөредир. Чурук дузазы-биле өг-бүлениң кежигүннерин тып, аас-биле шын адаттырар, кижинин тургузуунун кол кезектерин таныштырар. Бөлүктө башкызының, ажаакчызының база бодунуң адын адалып өөредир, херек чүүлдерни башкызынга чугаалаар деп кижизидер.</p> <p>Кылып чорудар ажылдар:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Уруглар биле уругларның аразында чептүг харылзажыры. - Херек кырында хайгаараары (харылзажып тура, чугааның сайзыралының деңгелин хайгаараары) 	<p>1-ги кичээл: «Таныжып аалы!»</p> <p>2-ги кичээл: «Бо авам, бо ачам».</p> <p>3-кү кичээл: Чурук-биле ажыл «Мээң авам, ачам».</p> <p>4-кү кичээл: «Мээң башкым»</p>	<p>Сөс курлавыры: экий, амыр, хүн, мээң, сээң, хеп, берг</p> <p>Сөс каттыжышкыннары: мээң адым, сээң адын, мээң хевим, мээң бергүм</p> <p>Сөс курлавыры: бо, ачам, авам, чүвүр, хөйлөң</p> <p>Сөс каттыжышкыннары: авам эргим, ачам шыырак, авам чараш, авам эки, бо авам, бо ачам, бо чүвүр, сээң хөйлөңиң.</p> <p>Сөс курлавыры: холу, буду, арны, ишти</p> <p>Сөс каттыжышкыннары: авамның холу, ачамның буду, угбамның арны, мээң иштим, бо буду, бо караа.</p> <p>Сөс курлавыры: башкы, ынак, кижизидикчи</p> <p>Сөс каттыжышкыннары: мээң башкым, башкы чараш, кижизидикчи башкы, башкым ады...</p>

<p>Октябрь «Мээң өг-бүлөм»</p>	<p>Өг-бүлөзінде чоок кижилерни канчаар адаарын, оларны шын ылгап өөредир. Чурук дузаы-биле өг-бүлениң кезигүннерин тың, аас-биле шын адаттырып билиндирер. Кылып чорудар ажылдар: - Кыдындан хайгаараары (чүвелерни, чуруктарны, ойнаарактарны хайгаарап көөрү) - Чурук дузаы-биле чугаа сайзырадырының ажыл-чорудулгазын чорудары - Төрөөн дылынга харылзажыры</p>	<p>1-ги кичээл: «Таныжып аалы!» 2-ги кичээл: «Бо даай-авам, бо даайым». 3-кү кичээл: «Мээң дунмам, мээң угбам, мээң акым». 4-кү кичээл: Чурук-биле ажыл «Мээң өг-бүлөм».</p>	<p>Сөс курлавыры: кырган-авам, кырган-ачам Сөс каттыжышкышкыннары: мээң кырган-авам, мээң кырган-ачам, бо кырган-авам, бо кырган-ачам, кырган-авамның холу, кырган-ачамның буду, кырган-авам чараш. Сөс курлавыры: даайы, даай-авам, бо Сөс каттыжышкышкыннары: мээң акым, бо акым, акым шыырак, мээң акым кезээ Сөс курлавыры: акым, шыырак, кезээ, дунмам, угбам, акым Сөс каттыжышкышкыннары: мээң акым, акым кезээ, бо дунмам, угбам чараш, хөй бажыңнар, чаңгыс кижжи, хөй кижилер Сөс курлавыры: бо, ачам, ачам, дунмам, угбам, мээң, холу, буду, арны, ишти, кырган-авам, кырган-ачам, акым, шыырак, кезээ, бирээ, чаңгыс, хөй, бажын, кижжи Сөс курлавыры: бир (бирээ), чаңгыс, хөй, бажың, кижжи... Сөс каттыжышкышкыннары: хөй кижжи, чаңгыс бажың, чаңгыс эжик, хөй ойнаарактар</p>
<p>Ноябрь «Мээң эштерим болгаш садигим»</p>	<p>Эштериниң аттарын шын чугаалап турар кылдыр өөредир. Бодунун харын, эштериниң харын шын чугаалап, санап билиринге чаңчыктырар. Чаңгыс – хөй деп сөстерниң уткаларын оюн дамчыштыр билиндирер. Бодунга хамаарыштыр медээни берип шыдаар кылдыр кижизидер. Кылып чорудар ажылдар: - Сюжеттиг ойнап күүседир оюннар - Уругларның бот-боттарының аразында чөптүг харылзажыры - Төрөөн дылынга харылзажыры - Дидактиктиг оюннар</p>	<p>1-ги кичээл: «Чаңгыс – хөй» деп сөстер 2-ги кичээл: «Мээң харым» 3-кү кичээл: «Мээң эштерим»</p>	<p>Сөс курлавыры: мен, үш, ийи, хар, сээң, мээң Сөс каттыжышкышкыннары: мээң харым үш, сээң харың ийи Сөс курлавыры: эжим, эштерим, найыралдыг, ойнаар, ады Сөс каттыжышкышкыннары: ынак эштерим, эжим ады..., эжимниң хары үш, найыралдыг ойнаар</p>

			4-кү кичээл: «Кылдыныллар медээлээри»	<p>Сөс курлавыры: удуур, чемненир, сускаар, соок, шылаар, аарышкылыг, хунаашпас, былаашпас</p> <p>Сөс катгыжышкыннары: сускаш тур мен, аштап тур мен, удуурум ол, авам чедип келди, апарды, берди, эккелди</p> <p>Сөс курлавыры: ийе, чок</p>
Декабрь «Мээң садигим»	<p>Оюннар дузазы-биле тыва сөстөрүн адаарын өөренир, сюжеттиг чуруктарга дүүштүр сөс катгыжышкыннарын тургузуп өөредир. Айтырыгга «ийс» азы «чок» деп харыыладып чаңчыктырар.</p> <p>Кылын чорудар ажылдар:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Сюжеттиг, ойнап күүседир оюннар - Дидактиктиг оюннар - Уругнуң чугаалажырынга сонуургалын делкип, тургустунуп келген байдалдарга дүүштүр бичии уругга чугаалажыр арганы бээр - Төрээн дылынга харылзажыры 	1-ги кичээл: Сөстер-биле таныжылга «ийе», «чок»	<p>Сөс курлавыры: улуг, бичии, тавак, стакан, хлеб,</p> <p>Сөс катгыжышкыннары: улуг бажың, бичии ойнараак, улуг тавак, бичии хлеб, бичии омааш</p> <p>Сөс курлавыры: орун, стол, сандай, кавай, аптара, суугу, сырткык, чоорган, пащ, омааш, эжик</p> <p>Сөс катгыжышкыннары: бо орун, улуг стол, бичии омааш, чараш сырткык, чаңгыс аптара, эжик аксы</p>	
		2-ги кичээл: Сөстер-биле таныжылга «улуг», «бичии»	<p>Сөс курлавыры: башкы, эмчи, даараныкчы, чолаачы, тудугжу</p> <p>Сөс катгыжышкыннары: авам – эмчи, ачам, чолаачы, акым – тудугжу, угбам – даараныкчы</p>	
		3-кү кичээл: Сюжеттиг, ойнап күүседир оюн: «Сайзанак»	<p>Сөс курлавыры: хонук, кодан, ашак, бөрү, арыгже, чаргы, тулуп, хүлүмзүрөөн</p> <p>Сөс катгыжышкыннары: чаргы чарар, ашак биле бөрү, мени чиир дээн-дир, орук олчазы, хүнче көрүп</p>	
		4-кү кичээл: Сюжеттиг, ойнап күүседир оюн: «Кым-дыр?»	<p>Сөс курлавыры: ижээни, ат-алдар, Караты-Хаан, хайыракан, адыг</p> <p>Сөс катгыжышкыннары: кодан оглу, үнүр</p>	
Январь «Тыва улустуң аас чогаалы» Тыва улустуң тоолдары. Авторлуг тоолдар.	<p>Бичии уругларга кыска хемчээлдиг тоолдарны номчуп тура, уругларнын кичээнгейин хаара тулуп, оларнын чугаазынга чаа сөстер немээр. Тоолду дыннап тура, дириг амытаннарга эки хамаарылганы кижизидер, оларнын аттарын сактып алыр кылдыр өөредир.</p> <p>Кылын чорудар ажылдар:</p>	1-ги кичээл: А. Шоюн «Койгунак»		
		2-ги кичээл: «Хайыракан»		

	<p>- Чечен чогаалды дыңнаан, утказын дамчыдары</p> <p>- Чуруктар-биле ажылдаары</p> <p>- Төрээн дылынга харызажыры</p>	<p>3-кү кичээл: «Ыраажы койгун»</p>	<p>казып, үңгүр казар ажынмас боду ажынып</p> <p>Сөс курлавыры:</p> <p>Сөс каттыжышышкыннары:</p>
<p>Февраль</p> <p>«Шагаа – тыва чоннун байырлалы»</p>	<p>Чуруктан тыва кижиниң кедер идик-хевин башкыны эдerti чугаалавышаан, чуруктардан тывар, сүттен кылган тыва чөмнерниң аттарын адап өөренир, оларны амгы үеде уруглар чип туураар бе тодарадыр. Өг тыва чоннун чурттаар оран-савазы дээрзин билиндирер. Тыва чоннун азырап чоруур малдары-биле таныштырар.</p> <p>Кылып чорудар ажылдар:</p> <p>- Стожеттиг, ойнап күүседир оюннар</p> <p>- Сөстөр оюнун ажыглап ойнаар оюннар</p> <p>- Херек кырында хайгаараары (харылажып тура, чугааның сайзыралының деңгелин хайгаараары)</p> <p>-Төрээн дылынга харылажыры</p>	<p>1-ги кичээл: «Тыва хеп»</p> <p>2-ги кичээл: «Тыва чөм»</p>	<p>Сөс курлавыры: тон, кур, бөрт, идик</p> <p>Сөс каттыжышышкыннары: чараш тон, чылыг идик, улуг бөрт</p> <p>Сөс курлавыры: ааржы, чөкпек, хойтпак, быштак, курут, далган, тараа, тыва далган, сүт, өрөме, эът.</p> <p>Сөс каттыжышышкыннары: бышкан тараа, тырткан далган, ак ааржы, сүттүг шай, чаглыг эът, чигирлиг курут.</p>
	<p>Кылып чорудар ажылдар:</p> <p>- Стожеттиг, ойнап күүседир оюннар</p> <p>- Сөстөр оюнун ажыглап ойнаар оюннар</p> <p>- Херек кырында хайгаараары (харылажып тура, чугааның сайзыралының деңгелин хайгаараары)</p> <p>-Төрээн дылынга харылажыры</p>	<p>3-кү кичээл: «Азырал амыганныр»</p>	<p>Сөс курлавыры: инек, аът, хой, өшкү, оожум, дүрген</p> <p>Сөс каттыжышышкыннары: инек оожум, аът дүрген, дыдыраш хой, өшкү мыйыстыг</p>
<p>Март</p> <p>«Тываның уруглар чогаалчылары»</p>	<p>Тыва чогаалчыларның аразында бичии уругларга чогаалдарны бижип чоруур чогаалчылар бар деп билиндирер.</p> <p>Оларның чогаалдары-биле таныштырар.</p> <p>Кылып чорудар ажылдар:</p> <p>- Чечен чогаалды номчааш, утказын дамчыдары</p> <p>- Уруглар биле уругларның аразында чөптүг харылажыры</p> <p>- Чечен чогаал номнары-биле таныштырар,</p>	<p>4-кү кичээл: «Өг – бистиң чоргааралывыс»</p> <p>Шүлүк “Апгара”</p> <p>Өгнүң дөрүн ээлээн</p> <p>Өндүр чараш аптара.</p> <p>Угулзалап каастаан</p> <p>Улуг сава – аптара.</p>	<p>Сөс курлавыры: хана, суугу, ширтек, орун, апгара, хараача, эжик, паш, өреге</p> <p>Сөс каттыжышышкыннары: борбак өг, бедик орун, чараш эжик, кидис өг, улуг паш</p>
	<p>Тыва чогаалчыларның аразында бичии уругларга чогаалдарны бижип чоруур чогаалчылар бар деп билиндирер.</p> <p>Оларның чогаалдары-биле таныштырар.</p> <p>Кылып чорудар ажылдар:</p> <p>- Чечен чогаалды номчааш, утказын дамчыдары</p> <p>- Уруглар биле уругларның аразында чөптүг харылажыры</p> <p>- Чечен чогаал номнары-биле таныштырар,</p>	<p>1-ги кичээл: Чечен чугаа.</p> <p>Хөвөңмей Ойдан-оол</p> <p>«Уранмааның ойнаар-кызы»</p> <p>2-ги кичээл: «Екатерина Танова» «Ховаганмай»</p> <p>3-кү кичээл: Экер-оол Кечил-оол «Уя белен»</p> <p>4-кү кичээл: Ооржак Дөлгер-оол «Бызаа»</p>	<p>Сөс курлавыры: чогаалчы, угаанныг, солун, шүлүк, чечен чугаа, уран-шевер, херэежен, ынак, чалгыннарлыг, чечектерге, коргук, дааш, омак-хөглүг, куштар</p> <p>Сөс каттыжышышкыннары: ынак шүлүүм, солун чогаал, чөлээш ышкаш көвей өннүг, чечектерге хонар, коргук ховаган, маска даажы, уя белен</p>

	<p>сонуургап дыңнаары</p> <ul style="list-style-type: none"> - Төрөөн дылынга харылзажыры 	<p>1-и кичээл: «Тараам турда, тодуг-ла мен»</p>	<p>Сөс курлавыры: тараа, далгаң, шөлдер, оьт-сиген, комбайн, согааш-бала, тараа дүгү. тыва далган</p> <p>Сөс катгыжышкыннары: борбак хлеб, тараа шөлдери, шөл сугарар, чаагай торт, чигирзиг печенье.</p>
<p>Апрель «Сонуургакпа йлар»</p>	<p>Уругларны куштар-биле таныштырар. Үлегер домактар, көгүдүглер дузазы-биле уругларны куштарга ынак, куштарны тараа-биле чөмгөреринге өөредип чаңыктырар. Үлегер домактарны уругларның сайзыралын барымдаалап доктааттырар. Тараадан кандыг чөмнөр кылырын таныштырар. Уругларны башкызын өгтүнүп ойнаар-кызын чөмгөреринге, хептереринге, удуларынга көгүдүглерни күүседир, сюжет-рольдуг оюннарга идеякейлиг киириштирер</p> <p>Кылып чорудар ажылдар:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Дидактиктиг оюннар - Эдерти чугаалары - Төрөөн дылынга харылзажыры 	<p>2-ги кичээл: «Куштар – бистиң өңүктөривис» Экер-оол Кечил-оол «Уя белен» шүлүкке катаптаашкын</p>	<p>Сөс курлавыры: бора-хөкпеш, каарган, көгө-буга, чалгыннарлыг, даштын</p> <p>Сөс катгыжышкыннары: бора-хөкпеш – чик-чирик, каарган – карк-карк, үгү – ү-үүк-үүк, хөк – ку-куук, ку-куук, даштын соок</p>
<p>Май «Сонуургакпа йлар»</p>	<p>Улустуң аас чогаалының биче хевирлерин ажыглавышаан, уругтун аас чугаазын сайзырадыр.</p> <p>Кылып чорудар ажылдар:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Дидактиктиг оюннар - Эдерти чугаалары - Төрөөн дылынга харылзажыры - Ада-ие-биле кады ажылдажылганы сырый чорудары 	<p>3-кү кичээл: «Көгүдүглер»</p>	<p>«Бөөп-бөөп, бөлүйлөн», «Геп-теп, тевенек», «Каак-каак, кезээ кижжи», «Бирээ, ййи, караң шим!», «Аажок кезээ, эреспей», «Чаптанчыгбай, ыглава!»</p>
		<p>4-кү кичээл: «Үлегер домактар»</p>	<p>Куш уялыг, Кижжи чурттуг. <i>Эртем чокта,</i> <i>Эртен база дун.</i></p>
		<p>1-ги кичээл: «Өлей ырлар» Маппаадыр</p>	<p>Өпей сарыым, оой-оой, Күжүр оглум, оой-оой, Удуй берем, оой-оой, Күжүр оглум, оой-оой, Чаңгыс уруум, оой-оой, Чайгап ор мен, оой-оой, Авайынга эргеленгеш, оой-оой, Амыр удуй берем, уруум, оой-оой.</p>
		<p>2-ги кичээл: «Кавай»</p>	<p>Сөс курлавыры: кавай, чымчак, удуур, чайгаар Сөс катгыжышкыннары: кавайга удуур, өпеяны чайгаар, чымчак кавай</p>
		<p>3-кү кичээл: «Тывызыктар»</p>	<p>Дөрт булун</p>

		Дөңгүр аас. (Алтара) Ашак кадай чогушту, Аал ишти тотту. (Согааш, бала) Даалык-даалык чоруктуг Талдар каргы чемиштиг. (койгун)
	4-кү кичээл: «Катаптаашкын»	Бүдүн чыл тургузунда уругларнын өөрөнгөн чүүлүн катаптаар.

2-ги бичии бөлүк (3-4 харлыглар) Тема: «Төрелдерим ажыл-ижги»

Сорулгазы: уругларнын чоок кижилеринң ниити болгаш хуу аттарын адап, айтып билер, улуг-бичии кижилер аразында хүндүткел ёзуун сагып билеринге даянып, тыва улустун чаңчылчаан ажыл-ижинге хамаарышкан чаа сөстөрни шын адап, утказын билер, аас чугаазынга ажыглап өөрениринге, сөс курлавырын байыдарынга таарымчалыг байдалдарны тургузуп бээр. “Малчын, чылгычы, кадарчы, саанчы, хойжу...” деп сөстөрнүн уткаларын билер турар болгаш янзы-бүрү оюннар үезинде сөстөрни ажыглап, сактып ал, шын адап турарын чедер алыр.

Дидактиктиг мергежилгелер дузазы-биле чечен чугааларны дыңнап, эдерти чугаалаар, шээжи-биле доктаадыр арга-шинээн сайзырадыр. Тыва улустун аас чогаалынын дузазы-биле чоннун сагылгаларын сайзыралынын айы-биле шиңгээдирин кижизидер.

Айы, неделяда өөренир темалар	Сорулгазы, сорулганы чедер алырда, кылып чорудар ажылдар	Кичээл темалары	Сөс курлавыры
Сентябрь «Экии, чаштар сады!»	Уругларнын эге билинге даянып алгаш, өг-бүлезин ончалап, аңаа хамаарыштыр харылзаалыг сөзүглел тургустуруп өөредер. уругларнын чугаазын өг-бүлениң кежигүннерин илереткен сөстөр-биле, мергежилдер аттары-биле байылар. Башкыларын	1-ги кичээл: «Экии, чаштар сады!» 2-ги кичээл: «Авам – эмчи, ачам - чолаачы» (аңчы...) Е. Танова «Бичии чолаачы»	Сөс курлавыры: экии, байырлыг, амыр, хүн Сөс каттыжышкынынары: чаа өөредилге, хөглүг хүн, эки өөренир, чаптанчыг чаштар Сөс курлавыры: ава, ие, эмчи, эмнээр, эмнелге, ача, ада, чолаачы, оттуг-терге, орук Сөс каттыжышкынынары: авам эмчи,

	<p>хүндүлээр чорукка кижизидер. Уругларның чугаалаксаар күзелин деткир.</p> <p>Кылып чорудар ажылдар:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Түңнел чугаага киржири - Дидактиктиг оюннар - Сюжеттиг, ойнап күүседир оюннар - Сюжеттиг чуруктар-биле ажылдаары - Төрөөн дылынга харылаажыры 	<p>Э. Кечил-оол «Чолаачы мен»</p> <p>3-кү кичээл: «Кырган-авам, кырган-ачам - малчыннар»</p> <p>4-кү кичээл: «Башкы – хүндүткелдиг сөс»</p>	<p>ачам чолаачы, узун орук, эмнелгеге эмнээр, оттуг-тергени мунар</p> <p>Сөс курлавыры: кырган-авам, кырган-ачам, малчын, кадарчы, аал, өг, мал</p> <p>Сөс кагтыжышышкыннары: малды кадарар, өгге чурттаар, мал тудар</p> <p>Сөс курлавыры: башкы, хүндүлээр, дыннаар, ажаакчы</p> <p>Сөс кагтыжышышкыннары: ажаакчывыстың ады..., башкывыстың ады..., хүндүткелдиг башкы, кижизидикчи башкы</p>
<p>Октябрь «Ажыл-ишчи төрелдерим»</p>	<p>Чоок төрелдерин ончалап, анаа хамаарыштыр харылаалыг сөзүглел тургустуруп өөредир, мергежилдер аттары-биле ам-даа байылар.</p> <p>Уругларның чугаалаксаар күзелин деткир.</p> <p>Кылып чорудар ажылдар:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Түңнел чугаага киржири - Дидактиктиг оюннар - Сюжеттиг, ойнап күүседир оюннар - Сюжеттиг чуруктар-биле ажылдаары - Төрөөн дылынга харылаажыры 	<p>1-ти кичээл: «Угбам саанчы, честем кадарчы»</p> <p>2-ти кичээл: «Даайым хойжу, күүйүм даараныкчы»</p> <p>3-кү кичээл: «Акым – тудугжу, чаавам – садыгжы»</p> <p>4-кү кичээл: Чурук-биле ажыл «Мээң төрелдерим ажыл-ижи» Катаптаашкын</p>	<p>Сөс курлавыры: угбам, саанчы, инек, кадарчы, өшкү, честем, агаар</p> <p>Сөс кагтыжышышкыннары: инекти саар, инек кадарар, угбамның ады..., арыг агаар, честем кадарчы, честемнің ады, мээң честем ажылчын...</p> <p>Сөс курлавыры: даайым, күүйүм, кежээ, даараныкчы, ажылчын, хойжу, хеп даараар машина</p> <p>Сөс кагтыжышышкыннары: даайым хойжу, ол кежээ, күүйүм даараныкчы, ол ажылчын</p> <p>Сөс курлавыры: тудуг, тудугжу, акым, ченгем (чаавам), садыг, садыгжы, суур, бажын</p> <p>Сөс кагтыжышышкыннары: акым тудугжу, ченгем садыгжы, суурда бажыңныг, чараш, улуг бажың</p> <p>Сөс курлавыры: ава, ие, эмчи, эмнээр, эмнелге, ача, ада, чолаачы, оттуг-терге, орук, малчын, кадарчы, аал, угбам, саанчы, инек, кадарчы, өшкү, честем, агаар, даайым, күүйүм, кежээ, даараныкчы,</p>

			<p>ажылчын, хойжу, хеп даараар машина, тулуг, тудугжу, акым, чеңгем (чаавам), садаг, садагжы, суур, бажың</p> <p>Сөс катгыжышышкыннары: авам эмчи, ачам чолаачы, узун орук, эмнелтеге эмнээр, оттуг-тергени мунар, малды кадарар, өгге чурттаар, мал тудар, ажаакчывыстың ады..., башкывыстың ады..., хүндүткелдиг башкы, кижизидикчи башкы, инекти саар, угбамның ады..., арыг агаар, честем кадарчы, честемнің ады..., акым тудугжу, чеңгем садагжы, суурда бажыңныг, чараш, улуг бажың</p>
		1-ги кичээл: «Четтирдим» – деп хуулгаазын сөс	<p>Сөс курлавыры: четтирдим, экизин, өөрүүр, амыраар</p> <p>Сөс катгыжышышкыннары: улуу-биле четтирдим, өөрүп тур мен, өөрүшкү</p>
		2-ги кичээл: «Силер» – деп чараш сөс	<p>Сөс курлавыры: силер, улуг, кижичи, хүндүлээр, сагыыр</p> <p>Сөс катгыжышышкыннары: улуг улус, бичии кижичи, хүндүлээчел чорук</p>
		3-кү кичээл: Өңнер (ак, кара, кызыл)	<p>Сөс курлавыры: кара, ак, кызыл, өң, тон, хана, пес, өңнээр, будуур</p> <p>Сөс катгыжышышкыннары: кара булут, ак хана, кара идик, кызыл идик, ойнааракты будуур, агартыр чугайлаар</p>
		4-кү кичээл: Чаңгыс – хөй	<p>Сөс курлавыры: эвээш, хөй, чаңгыс, ногаа аймаа, урутлар, уруг, оол, ыт, диис</p> <p>Сөс катгыжышышкыннары: хөй уруглар, чаңгыс оол, хөй ыт, чаңгыс диис</p>
Ноябрь «Чаптанчыг чаштар»	<p>Бичии уругну улугну улуг, бичиини бичии деп хүндүлөп өөредир, чораан черинге “Четтирдим” деп хуулгаазын сөстү ажыглап чоруурунга кижизидер.</p> <p>Ак биле кара өннүң ылгалын билиндирер. Чүвениң эвээш, хөй деп түңүн билирингечаңгыктырар.</p> <p>Кылып чорудар ажылдар:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Эдерти чугаалаары - Ниитилелде доктааттынган чурум ёзугаар дылдың нормаларын сагып харылзажыры - Херек кырында хайгаараары (харылзажып тура, чугаанын сайзыралының деңгелин хайгаараары) - Төрээн дылынга харылзажыры 	1-ги кичээл: «Кыжын куштар» Э. Кечил-оол «Бора-хөкпеш» Е. Танова «Бора-хөкпеш»,	<p>Сөс курлавыры: тараа, хүннээрер, дөгеленир, уя, ыраажы, өннүктер, амыраарлар, күжүрлер, өөрүшкүлүт,</p>
Декабрь «Солун үе»	<p>Уругларны дириг амытаннарга ынак, оларны канчаар камгалап болурунун аргаларының дугайында билиндирер.</p>		

	<p>Уругларның идеялейлиг чугаазып сайзырадыр, айтырыгларның дузазы-биле кыска домактарны тургузар болгаш сөс курлавырын байыдар. «Тараа чокта хлеб чок» деп билиндирер.</p> <p>Кылып чорудар ажылдар: - Эдерти чугаалаары Кыдындан хайгаараары (чувелерни, чуруктарны, ойнарактарны хайгаарап көөрү) - Сюжеттиг чуруктар-биле ажылдаары - Төрзөн дылынга харылзажыры</p>	<p>М. Күжүгет, «Бора-хөкпеп» О. Сувакпит «Куштар хоонү»</p> <p>2-ги кичээл: «Дириг амыганныр» О. Делгер-оол «Диинчигеш» Э.Кечил-оол «Одунган адыг» М. Күжүгет «Адыг», «Диинчигеш» Чурук-биле ажыл</p> <p>3-кү кичээл: «Азырал амыганныр» О. Делгер-оол «Бызаа», «Кулун», «Бактавас мен», «Анайлар болгаш эзирлер» шүлүктөр Э.Кечил-оол «Анайларым - ийспейлер», «Бызаам», «Теве», «Аът»</p> <p>4-кү кичээл: «Тараам турда, тодуг-ла мен»</p> <p>1-ги кичээл: Тыва улустун тоолу «Ийи күске»</p>	<p>Сөс каттыжышкынынары: борбак хырны, хилинчек чок, күжүр хөкпеш, хырны тодуг, чылыг уя, куш оолдары, соок үе, таалап тодар, хүннээрекке дегеленир, хөглүг чаштар, куш ырлар аар, чараш үн, күжүр тодуг</p> <p>Сөс курлавыры: черлик, дириг, дилги, бөрү, адыг, диинчигеш</p> <p>Сөс каттыжышкынынары: сыргаларлыг кулактарлыг, диинчигеш чараш, чыргал хонар аңчыгаш, казырыктыг тооруун, адыг күжүр, сырбаннадыр оттурупкан, адыг ижээнинде, борбак арга, зоопарактыг хоорайже, улуургак чаң, дидим дүрген, диинчигеш угаанныг, курлап аар, кажар дилги</p> <p>Сөс курлавыры: инек, бызаа, хой, хураган, өшкү, анай, аът, кулун, амыганныр</p> <p>Сөс каттыжышкынынары: инекти саар, өшкүнү кадарар, хойну имнээр, аътты мунар, хураганны эмзирер</p> <p>Сөс курлавыры: тараа, далган, шөлдер, сугат, обт-сиген, комбайн, аъттыг терге, согааш-бала, тараа дүгү, тыва далган</p> <p>Сөс каттыжышкынынары: борбак хлеб, тараа шөлдери, шөл сугарар, чаагай торг, чигирзиг печенье.</p> <p>Сөс курлавыры: Сөзүглел-биле ажыл чөм, чимзенир, сүт, чыкпак, кудурук, халбактаныр, тогуур, чөшпээрешкен, четтикпейн, шаргайыл, чазый, чилчий, дем</p>
<p>Январь «Тыва улустун аас чогаалынын»</p>	<p>Улустун аас чогаалынын кол хевирин тоолдарны каталтап, оларнын дузазы-биле чоннуң сагып чоруур ужурулары-биле таныштырып, ээлдек-эвилең</p>		

<p>кол хевир – тоолдар»</p>	<p>чорукка уругларны кижизидерин уламчылаар. Ооң-биле чергелештир орус улустун тоолу-биле база таныштырар. Очулга.</p> <p>Кылып чорудар ажылдар:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Тоолдарны дыңнааш, утказын чугаалаары - Эдерти чугаалаары - Кино, мультфильм, шии керүдесиниң соонда чугаа сайзырадыры - Төрээн дылынга харылзажыры 	<p>2-ги кичээл: Тыва улустун тоолу «Муң кара хойлуг Бумбаадай»</p> <p>3-кү кичээл: Тыва улустун тоолу «Үш оолдуг ирей-кадай»</p>	<p>Сөс каттыжышышкыннары: Шимээн чок барган, бичежек күске, улуг күске, ийи күске, чем тыппайн, чимзенип чораш, ээн өг, чыкпак кара паш, хайындырган сүт, долгандыр халчыр</p> <p>Сөс курлавыры: ашак, Эки-Бора, Багай-Бора, шивишкин, хаан, көжээ</p> <p>Сөс каттыжышышкыннары: ийи кара кускун, ийи көк бөрү, багай чадырын, чаннык дүжер, кижиниң шивишкинерин, даш көжээ</p> <p>Сөс курлавыры: арттырбас, хунаажып-былаажып, кылаштажып, конгулуур, көрүнчүк, сууржугаш, шооча, Мангыс-Хаан, амы-тын, Караты-Хаан</p> <p>Сөс каттыжышышкыннары: аьш-чем арттырбас, беш чүзүн малада-иезинин чургу, сөөлгү үеде, Сүт-Хөл чурттуг, үш оолдуг</p>
<p>Февраль «Шагаа – тыва чоннун байырлалы»</p>	<p>Тыва хеплерниң хевирлери-биле таныштырар, тыва чемнернин агтарын билген турар, оларны амгы үеде уруглар чип турар бе тодарадыр. Бистин эр хиндиктиг кижилеривис келир үениң төрээн чуртунун камгалакчылары дээрзин билиндирер. Бурун шагдан өгнүң болур болбас дүрүмнерин өөредир, кол дериг-херекселдерин билиндирер.</p> <p>Кылып чорудар ажылдар:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Чурук-биле ажыл - Сюжеттиг, ойнап күүседир оюннар 	<p>1-ги кичээл: «Тыва хеп»</p> <p>2-ги кичээл: «Тыва чем» О. Делгер-оол «Тыва чемнер»</p>	<p>Сөс курлавыры: тон, кур, борт, кандаазын, шегедек, хоректээш, хурме, чувур, идик, ук, дешки, чулдургууш, дерги, каасталга, (терлик, хаш, хөвөңниг, негей, чаргаш, ой тон, кажык, аът, инек, хой, өшкү</p> <p>Сөс каттыжышышкыннары: онзагай угулза, чылыг чеңи чок, хаш идик, кышкы тон</p> <p>Сөс курлавыры: ааржы, чөкпек, хойтпак, быштпак, курут, далган, тараа, тыва далган, сүт, өреме.</p> <p>Сөс каттыжышышкыннары: бышкан тараа, тырткан далган, ак ааржы, сүттүг шай, чагыг эът, чигирлиг курут.</p>

	<p>- Уран чурулганын дузазы-биле чугаа сайзырадырының ажыл-чорудулгазын чорудары - Төрөөн дылынга харылзажыры</p>	<p>3-кү кичээл: «Ада-чурттуң камгалакчылары»</p> <p>4-кү кичээл: «Өг – тыва чоннун чурттаар оран-савазы» Тыва улустуң эт-херекселдери. Өгже экскурсия.</p>	<p>Сөс курлавыры: дидим, эрес, кезээ, угаанныг, эрзиг, томаанныг, ссргск, кашпагай, шыырак, камгалакчы, ада. Сөс кагтыжышкыннары: дидим чорук, кезээ оол, ада-чурт камгалакчызы, томаанныг чорук, кээргээчел чорук, Сөс курлавыры: хана, суугу, ширтек, орун, аптара, хараача, эжик, паш, өреге, өдек, мал, малчын Сөс кагтыжышкыннары: борбак өг, бедик орун, чараш эжик, кидис өг, улуг паш, арыг агаар, борбак хараача</p>
<p>Март «Тываның уруглар чогаалчылары»</p>	<p>Тыва чогаалчыларның аразында бичии уругларга чогаалдарны бижип чоруур чогаалчылар бар деп билиндирер. Оларның чогаалдары-биле таныштырар. Кылып чорудар ажылдар: - Чечен чогаалды номчааш, утказын дамчылары - Доктааткаш, чугаалаары - Түднел чугаага киржири - Чечен чогаал номнары-биле таныжары, сонуургап чугаалаары, элerti чугаалаары - Төрөөн дылынга харылзажыры</p>	<p>1-ги кичээл: Э. Кечил-оол «Аьт», «Тенеклей», «Хаван оглу» 2-ги кичээл: «Екатерина Танова» «Шалын», «Чеченмаа», «Сашутка», «Хунчугеш» 3-кү кичээл: «Олег Сувакпиг» «Шивижигеш» ыры 4-кү кичээл: Ч. Кара-Күске «Дииспейниң үлгери», «Шегте хар», «Кырган-авамның баскан быштаа»</p>	<p>Сөс курлавыры: чогаалчы, угаанныг, солун, шүлүк, чечен чугаа, уран-шевер, каас-чараш, херэежен, ынак, кайгап ханмас Сөс кагтыжышкыннары: уруглар чогаалчызы, херэежен чогаалчы, уран-шевер одуруг, ынак шүлүүм</p>
<p>Апрель Улустуң аас чогаалының биче хевирлери</p>	<p>Тывызык, үлегер домак таварыштыыр уругларны хайгаараачал, эскерийчел болурунга чанчыктырар. Улустуң аас чогаалы бичии уругларны кижизиг, хүндүлээчел, биче сеткилдиг болурунга кижизидер. Кылып чорудар ажылдар: - Доктааткаш, чугаалаары</p>	<p>1-и кичээл: «Үлегер домактар» 2-ги кичээл: «Тывызыктар»</p>	<p>Иелиг кыс шевер, Адалыг оол томаанныг. <i>Ада төөгүзү – алдын,</i> <i>Ие төөгүзү – мөңгүн.</i> Шуглак чок удуур, Суг чок чуннар. (Мооргай) <i>Тывызыым – дытта,</i> <i>Тоолум – дошта (Динч, балык)</i></p>

	<p>- Эдерги чугаалаары</p> <p>- Ыры-шоор, хөгжүм херекселдеринин дузазы-биле чугаа сайзырадыры</p> <p>- Плакат-биле ажыл (кижинин тургузуун чуруп каан плакат)</p> <p>- Төрөөн дылынга харылзажыры</p>	3-кү кичээл: «Өлөй ырлар»	<p>Авайымнын. оой-оой, Өлөй ырын, оой-оой, Тааланчыын, оой-оой, Дыңнаалыңар, оой-оой.</p> <p>«Бөөп-бөөп, бөпүйлөң», «Теп-теп, тевенек», «Каак-каак, кезээ кижиги», «Бирээ, ийи, караац шим!», «Аажок кезээ, эреслей», «Чаптанчылбай, ыглава!»</p>
<p>Май «Чаптанчыл үе»</p>	<p>Кижинин тургузуун өөренип тура, чүнү канчап билирн толарадыр.Кавайны чүдөн кылып каанын, ойнаар-кысты канчаар чыггырарын уругларга сонуургадып көргүзөр. Уругларны бичизинден угаан-сарыылдыг, эт-севинге камныг болурунга кижизидер.</p> <p>Кылып чорудар ажылдар:</p> <p>- Түңнел чугаага киржири</p> <p>- Даяныр сөзүглел чок, чогаадып чугаалаары</p> <p>- Сюжеттиг, ойнап күүседир оюннар</p> <p>- Төрөөн дылынга харылзажыры</p>	<p>1-ги кичээл: «Кижинин тургузуу»</p> <p>2-ги кичээл: «Кавай»</p> <p>3-кү кичээл: «Чүнү кылып билир мен»</p> <p>4-кү кичээл: «Катаптаашкын»</p>	<p>Сөс курлавыры: хол, бут, баш, кулак, думчук, салаа, салаалар, дыргак, дыргактар, баш дүгү, чаак, карак, моюн, чүстөр, ишти, ооргазы, дискээ</p> <p>Сөс кагтыжышкыннары: дыбжы кулак, чараш карак, узун салаалар, кызыл чаак, ишти тодуг, будаан дыргактар, узун чаш, арыг-силиг мага-бот</p> <p>Уругларнын бот-боггарынын аразында харылзаалыг чугааны чорудары-биле оюнну ойнадыр, өлөй ырын ырлап, ойнаар-кысты чайгаар.</p> <p>Сөс курлавыры: удуур, чөмненир, чуруур, шураар, ойнаар, бижиир, номчуур, тенектенир, ижер, кылаштаар, шошкуур, мегечиңнээр, каастаар, мегелээр, каггырар, шошкуур</p> <p>Сөс кагтыжышкыннары: арыг-силиг чөмненир, үе-шагында удуур, ыыткыр номчуур, оожум кылаштаар, чараш бижиир, шагында ойнаар</p> <p>Сөс курлавыры: эштерим, эргим, ужуражылга, хүндүлүг, билиг.</p> <p>Сөс кагтыжышкыннары: билиг далайы,ынак башкыларым,школага ужурашкыже, эки өөреникчи</p>

Ортумак бөлүк (4-5 харлыглар) Тема: «Мээң чурттап турар черим»

Сорулгазы: Уругнуң бодунуң чурттап турар чериниң тус-тус онзагайы-биле таныжарынга, оларның ужур-утказын билип, тайылбырлап өөрениринге таарымчалыг байдалдарны тургузул бээри. Бодунуң ат-сывын, фамилиязын, адазының адын долузу-биле адап, бажыңның адресин ык билир кылдыр өөредери. Тараа, кат-чимис болгаш өске-даа культураларның ажык-дузазын билип алырын чугаалап бээр, үнезин оюннар, чуруктар болгаш өске-даа ажил-чорудулга дузазы-биле билиндирери. Уругларны бичизинден тура ажил-ишчи, эрес-кежээ, күш-ажылды үнелеп билиринге өөредир болгаш кижизидер.

Ай, неделяда өөренир темалар	Сорулгазы, сорулганы чедип алырда, кылып чорудар ажылдар	Кичээл темалары	Сөс курлавыры
<p>Сентябрь «Мээң чурттап турар черим»</p>	<p>Уругларның эге билиинге даянып алгаш, «Кым?» деп айтырылга шын тода харыылап, чүнүң дугайында чугаалажып турарын билиндирери. Орук дүрүмнеринче эки кичээнгейни салырын, садиктен тура чурттап турар бажыңыңга чедир орукту билген турарын өөредери. Өске черге чааскаан арткан таварылгада шагдаа ажылдакчыларын кыйгырарын билиндирер.</p> <p>Кылып чорудар ажылдар:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Дидактиктиг оюннар - Төрзөн (тыва) дылынга харылзажыры - Чуруктар-биле ажил - Аас чугааның хевирлери-биле ажылдаары 	<p>1-ти кичээл: «Экии, эш-өөрүм!»</p> <p>2-ги кичээл: «Мээң өг-бүлөм» (каптаашкын) Ч. Кара-Күске «Ава», «Ача», «Дуңмам», «Угбам», «Акым», «Кырган-ава», «Кырган-ача» Шың адалга.</p> <p>3-кү кичээл: Саннар 1-5</p>	<p>Сөс курлавыры: өөренир, чаа, хөглүг, чайын, сууржуң, Сөс каттыжышкыннары: чаа өөредилге, хөглүг хүн, кызыл хүн, эки өөренир</p> <p>Сөс курлавыры: фамилия, авам, ачам, дуңмам, акым, угбам, кырган-авам, кырган-ачам, даайы, даай-авам, өг-бүлө</p> <p>Сөс каттыжышкыннары: бичии дунмам, ынак кырган-ачам, өөреникчи угбам, найыралдыг өг-бүлөм, кежээ акым</p> <p>Сөс курлавыры: бирээ (чаңгыс), ийи, үш, дөрт, беш, салаа, салаалар, хол, холдар, бут, буттар, кижжи, Матпаадыр, Бажы-Курлуг, Оргаа-Мерген, Увай-Шээжен, Биче-Бөөвей, салаа, салаалар, хол, беш-беш</p> <p>Сөс каттыжышкыннары: чаңгыс кижжи, үш салаа, матпаадыр паштанган, малын чалап, саанын саар, орук тургаар</p> <p>Сөс курлавыры: башкы, хүндүлүг, чараш,</p>
		4-кү кичээл: «Ынак башкым»	

<p>Октябрь «Кызыл – ынак хоорайым»</p>	<p>Тыва Республиканың төвү – Кызыл хоорай деп уругларга өөредир. Хоорайда светофорларның өңнерин өөрседири. Тураскаалдар-биле янзы-бүрү чуруктарның дузазы-биле таныштырары. Шүлүктүң дузазы-биле төрөөн черинге ынак болур, патриотчу болур деп кижизидер. Салааларын базыл, бешке дээр санап оргаш, кудумчуларын санаар Кылып чорудар ажылдар: - Чуруктар-биле ажыл чорудары - Дидактиктиг оюннар - Уран-чурулганың дузазы-биле чугаа сайзырадырының ажыл-чорудулгазын чорудары - Төрөөн дылынга харылзажыры</p>	<p>1-ги кичээл: «Кызыл хоорай» Л. Чадамба «Кызылым» О. Сувакшит «Эргим Кызыл» Кызыл хоорайның тураскаалдары, оларның ужур-утказы (Ынак суурум «...»)</p> <p>2-ги кичээл: «Кызыл хоорайымның кудумчулары» (Суурумнун кудумчулары)</p> <p>3-кү кичээл: «Светофор» Өңнер (ак, көк, кызыл, сарыл, кара, ногаан)</p> <p>4-кү кичээл: «Кызыл хоорайымның чанында даглар, хемнер» (Суурумнун чанында даглар, хемнер)</p> <p>1-ги кичээл: «Черлик болгаш азырал амыгтаннар» М. Күжүтөг «Эник» шүлүк, Т. Кызыл-оол «Бодаган»</p>	<p>угаанныг, эргим, чырык, чырыткылыг Сөс катгыжышкынынары: ынак башкым, хүндүлүг кижизидикчи, чырык угаан, чараш сагыш-сеткил, чырыткылыг келир үе</p> <p>Сөс курлавыры: ыдык ыры, герб, тук, музей, театр, хүрээ, Арат шөлү, тураскаалдар билдингир, хүндүткелдиг, ужур-дуза,медээ, хумагалыг, онзагай, идепкейлиг, солун, ат-алдар, кезээ мөңгө</p> <p>Сөс катгыжышкынынар: чараш билдингир черлер, делгем кудумчулар, каыт бажыңнар, арыг-силиг хоорай, хоорайның чурттакчылары, билдингир черлер</p> <p>Сөс курлавыры: кудумчу, ажыл, орук, делгем, кызаа, чаа, кол, Кочетов, Лопсанчап, Ленин</p> <p>Сөс катгыжышкынынары: делгем кудумчулар, чаа орук, кызаа орук, чараш кудумчу, кол кудумчу</p> <p>Сөс курлавыры: ак, көк, кызыл, сарыл, кара, ногаан</p> <p>Сөс катгыжышкынынары: ак хөвөң, ак койгун, ак диис, кара ыш, кара ыт, кызыл тук, кызыл сумка, сарыл бүрү, сарыл ук, көк хөйлен, көк демир-үжүк, ногаан бүрү</p> <p>Сөс курлавыры: даг, хем, чоогу, ырак, бажы, кадыр, терен, агым, Енисей, Дөгээ</p> <p>Сөс катгыжышкынынары: хем чоогу, агым хем, Енисей хем, Дөгээ даа, кадыр даг</p> <p>Сөс курлавыры: инек - бызаа, аыт – кулун, хой – хураган, өшкү – анай, серге, молдурга, буга, шары, сарлык, тева – бодаган, адыг, койгун, бөрү, дилги, дини</p>
<p>Ноябрь «Чаптанчыг чаштар»</p>	<p>Тываның мал-магаанының дугайында уругларның билин тодарадыр, черлик болгаш азырал амыгтаннарның хевиринден көргөш, ылгап билир кылдыр</p>		

	<p>өөредир, оларның амыдыралы-биле таныштырар. Шаандан тура өгбелеривис өгте чурттап чораан, оларның хүндүткелдиг чеми – тараа деп билиндирип, бичизинден ажыл-ишчи, эрес-кежээ, күш-ажылды үнелеп билиринге, аңаа чоргаарланырынга кижизидер. Ава чокта, хүн чок дег деп билиндирир.</p> <p>Кылып чорудар ажылдар:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Тараа өзүп турар черлерлиг чуруктар-биле ажыл - Утказы чаңгыс сөстөрни ажыглаары. (Синонимнер) - Дидактиктиг мергезжилселер - Кыдыындан хайгаараары (чүвелерни, чуруктарны хайгаарап көөрү) - Төрөөн дылынга харьызажыры 	<p>В. Бианки «Адыг оолдары» чечеп чугаа М. Өлчөй-оол «Анайларым» Кызыл дептер-биле таныжылга. Теманы өөредип тура, удуруланышкак уткалыг сөстөрни ажыглаар (Антонимнер)</p> <p>2-ги кичээл: «Өг – тыва чоннуң чоргааралы» В.Серен-оол «Өгже чалалга» С.Хомушку «Өг – кайгамчыктыг оран»</p> <p>3-кү кичээл: «Тараа – буянын чем» Р. Ондар «Согааш»</p> <p>4-кү кичээл: «Авалар хүнү» А. Даржай "Ава" чечен чугаа. Чуруктар-биле ажыл: С.К. Ланзы «Портрет матери». С. Ш. Саая «Две матери».</p> <p>1-ги кичээл: «Тывызыктар»</p>	<p>Сөс каттыжышкыннары: сүттүг инек, чоргар аът, мыйыстыг ошкү, мөгөннерлиг тева, дүктүг сарлык, аштаан адыг, хүрен адыг, ак адыг, кажар дилги, чаптанчыг дийн, улуг ан, бичий ан, азырал амытаннар, черлик амытаннар</p> <p>Сөс курлавыры: көшкүн, дөр, суугу, улгүүр, чүък, ширтек, хараача, шаажан, оран-сава, мал, дээвиир, көдээ, ынаа, мал-маган, кажаа, өдек, аыш-чем</p> <p>Сөс каттыжышкыннары: көшкүн чуртталга, көжүрер оран-сава, дөр бажы, аптара бары, он талазы, солагай талазы, олут орбас, мал сүрер, тыва чем, ак чем, аыттыг кижжи</p> <p>Сөс курлавыры: тараа, далган, шөлдер, сугат, оыт-сиген, комбайн, аыттыг-терге, согааш-бала, тара дүгү, тыва далган</p> <p>Сөс каттыжышкыннары: сыпта тараа, тарааны хоорар, ону тыртгар, чиирге чаагай, дүрген тодуучал, хүндүлүг чем</p> <p>Сөс курлавыры: ие, ава, эне, кырган-ава, эргим, бүдүш, маадырлыг, шыдамык, угаанныг, чагыг-сүме, ыдыктаар, шимченгир, кашпагай, тура-сорукут, ишти-хөңнү, эргеледир</p> <p>Сөс каттыжышкыннары: чараш карактарлыг, хоюг үннүг, часкарып каар, эргим авам, хайыралдыг ием, чашкы үе, эриг баарлыг, арыг чүректиг, хүнүм ышкаш, авамкараа, чымчак шырайлыг</p> <p>Самдар эвес хирезинде, Чамашкызы көвей (Инек)</p>
<p>Декабрь Тыва улустун</p>	<p>Аас чогаалының биче хемчээлдинг хевирлерин катаптаар. Ында тыва чоннун</p>		

аас чогаалы	<p>амьдыралынын байдалын, кижилернин аажы-чанын, үзел-бодалын, эрткен төөгүзүн кыска болгаш тода, чараш болгаш аянын кылдыр көргүскөн деп өөредир.</p> <p>Кылып чорудар ажылдар:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Доктааткаш, чугаалаары - Эдерти чугаалаары - Уругларның бог-боттарының аразында чөптүг харылзажыры - Төрээн дылынга харылзажыры 	<p>2-ги кичээл: «Үлөгөр домактар»</p> <p>3-кү кичээл: «Өпей ырлар»</p> <p>4-кү кичээл: «Дүрген чугаа», «Узун тыныш».</p> <p>(Магпаадыр, «Сылдысчыгаш» солун).</p>	<p><i>Аргада ак баитыг ашак олур (Тоожек)</i> Буян талдың буду чүс «Тараа»</p> <p>1. Сеткилдің бичези херек, Саванын улуу херек.</p> <p>2. Аалга кирген кижги, аяк эрии ызырар.</p> <p>3. Кижги болуру чажындан, Аыт болуру кулунундан.</p> <p>Янзы-бүрү өпей ырларны ырлап ора, уругларга өөредир</p> <p>«Билдим билдим биче шынаа» «Бир бала, ийи бала»</p>
Январь «Чашкы үем»	<p>Тыва улустун оюннарын амгы салгалга чедирип, оларның ажык-дуазын тайылбырлаар. Тыва чоннун шаг-шаандан ойнап келген оюну кажыкты таныштырар. Тоолдар таварыштыр чаш уругнун мөзү-бүдүжүн, аажы-чанын кижизидер.</p> <p>Кылып чорудар ажылдар:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Кино, мультфильм, шии көрүлдесинин соонда чугаа сайзырадыры - Шиижиткен юннар - Сюжеттиг, ойнап күөседир оюннар - Төрээн дылынга харылзажыры 	<p>1-ги кичээл: «Чаш уруглар оюннары» «Аскак кадай», «Өртеңнежир»</p> <p>2-ги кичээл: «Кажык» «Дөрт берге дүжүрер», «Аыт чарыштырар» О. Сувакпит «Хуулгаазын кажыктарым»</p> <p>3-кү кичээл: «Улустун аас чогаалы – тоолдар» (Магпаадыр, «Тыва улустун тоолдары»).</p>	<p>Сөс курлавыры: чаштыр, оваарымчалыг, кижизидилге, оожум, шыпшык, кичээнгейлиг, дүрген, октаар, көрүлгөр, кажык, тевек</p> <p>Сөс каттыжышкынынары: оожум ойнаар, хүндүлөжип ойнаар, аыт чарыштырар, ойнаар чурумнуг, үлежип алып, эжин хүндүлээр</p> <p>Сөс курлавыры: аыт, инек, хой, өшкү, дөрт, арга.</p> <p>Сөс каттыжышкынынары: дөрт тала, кажыктын азыы, хой дүжер, оюн ойнаар, чараш оюн</p> <p>«Үш чүүл эргемниг оол», «Халын-Кыс», «Дөн-Хөөжүк», «Койгун биле бөрүү», «Пар», «Дилгижек-оол биле Адыг»</p>
Февраль «Шагаа – тыва чоннун байырлалы»	<p>Тоолчургу чугаалар таварыштыр уругларны чурттап турар черинге ынак, оон төөгүзүн билир кылдыр өөредир.</p> <p>Тыва хептерниң хевирлери-биле таныштырар, тыва чемнерниң агтарын билген турар, оларны амгы үеде уруглар</p>	<p>1-ги кичээл: «Тоолчургу чугаалар»</p> <p>2-ги кичээл: «Тыва чөм» Э.Кечил-оол «Тыва чөмнер»</p>	<p>Четкер дугайында, албыс дугайында, шулбус дугайында</p> <p>Сөс курлавыры: ааржы, чөклек, хойтпак, быштак, курут, далган, тараа, тыва далган, сүт, өреме.</p> <p>Сөс каттыжышкынынары: бышкан тараа,</p>

<p>Март «Тыва чогаалчылар бичии чаштарга»</p>	<p>чип турар бе толарадыр. Бистин эр хиндиктиг кижилеривис келир үениң төрөөн чуртунуң камгалакчылары дээрзин билиндирер. Кылып чорудар ажылдар: - Эдерти чугаалаары - Уругларның бот-богтарының аразында чөптүг харылзажыры - Тоолчургу чугааларны дыннап, оларны эдерти чугаалаары - Төрөөн дылынга харылзажыры</p>	<p>3-кү кичээл: «Ада-чуртгун камгалакчылары» 4-кү кичээл: «Тыва хеп»</p>	<p>тырткан далган, ак ааржы, сүттүг шай, чаглыг эът, чигирлиг курут. Сөс курлавыры: дидим, эрес, кежээ, угаанныг, эрзиг, томаанныг, сергек, кашпагай, шыырак, камгалакчы, ада. Сөс катгыжышкыннары: дидим чорук, кежээ оол, ада-чурт камгалакчызы Сөс курлавыры: тон, кур, борт, кандаазын, шегедек, хоректээш, хурме, чувур, идик, ук, дешки, чулдургууш, дерги, каасталга, (терлик, хаш, хөвенниг, гей, чаргаш, ой тон Сөс катгыжышкыннары: онзагай угулза, чылыг чени чок, хаш идик, кышкы тон Сөс курлавыры: хайырааты, ачылаар, харам, чаваа, борбак-сарбак, хемнер, арттар, күш, адыгузун, хөлге Сөс катгыжышкыннары: хемнер кежер, борбак-сарбак чүвелер, хемнер кежер, арттар ажар, арган чаваа, күш кирер, адыгузун мал, багай хөлгем Сөс курлавыры: сүүзүнүг, чундурултар, көрүш, доругар, сагыжымда, чечек, магаданчыг Сөс катгыжышкыннары: аа сүдүн, мандып өзер, чаагай өй, ынак авай, дөмейлээр мен, ырым сүүзүнүнакшылдыг чымчак көрүш Сөс курлавыры: чиртинеиндир, чаңгыландыр, ижээнинден, ала-чайгаар, алгырар, үүже, үнгүр, хек-даваннар, хажызында Сөс катгыжышкыннары: арга-дажын чаңгыландыр, чижик куштар, чырык хүн, чылыг хун, доңган үнүш-бойдус, кышты өттүр, чийк дешкилежир Сөс курлавыры: чиңгистерлиг, ыяштарлыг, шыргай, айлаң-кушкаш, бора-шиижектер, кызыл-</p>
		<p>1-ги кичээл: М. Өлчей-оол «Чүктенчип чорааш» чечен чугаа 2-ги кичээл: З. Намзырай «Ынак авай» «Март 8» 3-кү кичээл: Э. Кечил-оол «Чазын» шүлүк 4-кү кичээл: С. Таспай «Адыг оглу» чечен чугаа</p>	

			кат, сизен, сывыртаар. Сөс катгыжышышкыннары: айлаң-кушкаштын ырызы, узун ыаштарлыг, шыргай өзенниг, долгандыр кызыл-кат, узун сизеннер, үр сывыртааннар.
Апрель «Ойнап тура, өөренир мен»	Часкы үеде уругларның харык-шинээ арай-ла кошкай бергенинден, оларны арыг агаарга оюн таварыштыр билииниң денелин хынап ал болур. Октаргайже баштай ушкан кижги Гагарин деп билиндирер. Кылып чорудар ажылдар: - Уругларның бог-богтарының аразында чөптүг харылзажыры - Сюжеттиг, ойнап күүседир оюннар - Төрээн дылынга харылзажыры	1-и кичээл: Оюн «Шилилге» Өңнерге катаптаашкын 2-ги кичээл: «Косманавтылар хүнү» Ю. Гагаринниң хөрек чуруу 3-кү кичээл: Оюн «Дедир чугаа» антонимнерге катаптаашкын 4-кү кичээл: Оюн «Чарыш»	Кызыл, ак, көк, ногаан, кара, сарыг. Сөс курлавыры: дээр, сылдыстар, дидим, ракета, чинчилер, караңгы, октаргай, ужудукчу Сөс катгыжышышкыннары: санал четлес, дидим чорук, дүвү чок дээр, чинчилер дег, баштайгы ужудукчу Дүрген – оожум, ак – кара, чараш – чүдек, хирлиг – арыг, саа – эрги, эки – багай, чаагай – чүдек... Хаак аьттар мунуп алгаш, чаржыры. Аьт тудул, артамчы октаарын өгтүнери.
Май «Мөгөөр бис»	Май 1 – күш-ажылдың болгаш тайбынның хүнү деп билиндирер. Май 9-тун хүнү Ада-чуртун Улуг дайынының тиилелге хүнү деп өөредир. Башкыларың, эш-өөрүн каяа-даа чораш утпас, бог-богтарыңга дузалажып чоруур деп кижизидер. Кылып чорудар ажылдар: - Эдerti чугаалаары - Уругларның бог-богтарының аразында чөптүг харылзажыры - Төрээн дылынга харылзажыры	1-ги кичээл: «Май 1 – күш-ажылдың байырлалы» 2-ги кичээл: Англи тоол «Үш хаванчыгаш» Александр Шююн очулдурган. 3-кү кичээл: «Эрес-дидим чоруктуг» 4-кү кичээл: «Катаптаашкын»	Сөс курлавыры: май, күш-ажыл, тук, тайбың Сөс катгыжышышкыннары: күш-ажыл делгезин, тайбың амьдырал. Сөс курлавыры: хаванак, үш, алышкылар, тооваан, күвевээн, даштар, богтары, терезин, шагбан, кайгамчыктыг, бажыңчыгаштыг, оймак, казанак, тоглаар, чаштынып. Сөс катгыжышышкыннары: быжыг бажын, хөрээнге чыып алган, улут бажың иделгелдиг бажын, улуг хаванак, шимээн чок, мелегей думалары. Сөс курлавыры: маадырлар, дидим, эки-турачылар, Сөс катгыжышышкыннары: тура халышкын, маадырлыг чорук, дидим оолдар Сөс курлавыры: эштерим, эргим, ужуражылга, хүндүлүг, билиг.

		Сөс каттыжышышкынынары: билиг далайы,ынак башкыларым,школага ужурашкыже, эки өөреникчи
--	--	---

Улуг бөлүк (5-6 харлыглар) Тема: «Төрээн Тывам – байлак чуртум»

Сорулгазы: Улуг бөлүктүн уругларынга бодунуң төрээн (тыва) дылынга бодалдарны тода, чиге, чедимчелиг илередип өөренир таарымчалыг байдалдарны тургузуп бээри. Төрээн чурт дээрге аалы, өг-бүлезин, ада-иезин, дөргүл-төрели деп билиндирер. Төрүттүнген черинин төөгүзүн, ында чурттап чоруур билдингир кижилерин, бойдузунуң онзагайын уругларга билиндиреринге тааржыр сөзүглелдерни, шүлүктөрин, кыска чечен чогаалдарны таныштырып, оларны эдerti чугааладып өөредери. Чурттап турар черинге хамаарышкан ыдыктарны (сүлдe-демдек, ыдык ыры) сактып ап, оларнын ужур-утказын медереп алырын кижизидер. Улустуң аас чогаалындан, улуг кижилернин чугаазындан дыңнап, аас чугаазын сайзырадыры.

Ай, неделяда өөренир темалар	Сорулгазы, сорулганы чедип алырда, кылып чорудар ажылдар	Кичээл темалары	Сөс курлавыры
Сентябрь «Экии, эштер!»	Уругларнын эге билинге даянып алгаш, өг-бүлезин ончалап билер, башкыларын хүндүлээр, кудумчуга чораш, орук дүрүмнеринче эки кичээнгейни салыр, чаштар бажынындан тура чурттап турар бажынынга чедир орукту билер кылдыр өөредир Кылып чорудар ажылдар: - Херек кырында хайгаараары (харылзажып тура, чугаанын сайзыралынын денелин хайгаараары) - Кыдыындан хайгаараары (чүвелерни, чуруктарны, ойнаарактарны хайгаарап	1-ги кичээл: «Экии, шупту!» 2-ги кичээл: «Орук дүрүмнери» О. Делгер-оол «Светофор» Чурук чуруур: «Бажынымдан чаштар сadyнга чедир орук» 3-кү кичээл: «Мээң өг-бүлөм». Өг-бүлө дугайында чурук 1-10-га чедир санаарын	Сөс курлавыры: өөренир, чаа, хөглүг, чайын, сууржуң, чылыг, дүшкүүрлүг Сөс каттыжышышкынынары: чаа өөредилге, хөглүг хүн, кызыл хүн, эки өөренир, эштеринге ынак Сөс курлавыры: ногаан, кызыл, дүрүм, чычаан, оттуг-терге, тева, аьт, шары, шаанда, орук Сөс каттыжышышкынынары: ногаан өң, чараш чычаан, шыырак шары, улуг орук, айыылдыг оттуг-тергелер (машиналар) Сөс курлавыры: авам, ачам, дунмам, акым, угбам, кырган-авам, кырган-ачам, даайым, даай-авам, өг-бүлө, 1-2-3-4-5-6-7-8-9-10

	<p>көөрү)</p> <ul style="list-style-type: none"> - Уругну долгаңдыр турар хүрээлелдин онзагайы-биле таныштырар - Дидактиктиг оюннар - Төрээн дылынга харызажыры 	<p>калатгаар.</p> <p>4-кү кичээл: «Ынак башкым» Ч. Серен-оол «Башкыларым» Катаптаашкын. «Антонимнер»</p>	<p>Сөс катгыжышкыннары: бичии дундам, ынак кырган-ачам, өөреникчи угбам, найыралдыг өг-бүлөм, кежээ акым</p> <p>Сөс курлавыры: башкы, хүндүлүг, чараш, угаанлыг, эргим, чырык, чырыткышыг, улуг-бичии, ак-кара, чүдөк чараш</p> <p>Сөс катгыжышкыннары: ынак башкым, хүндүлүг кижизидикчи, чырык угаан, чараш сагыш-сеткил, чырыткылыг келир үе</p>
<p>Октябрь «Тыва – мээң ынак чуртум»</p>	<p>Удурланышкак уткалыг сөстөрни ажылгап тургаш, чурттап турар чериниң агаар-бойдузунун дугайында билиндирер.. Тыва республиканың кожууннары-биле таныштырар. Тываның каргазы-биле таныштырары. Тыва республиканың төвү – Кызыл хоорай деп уругларга өөредир. Хоорайда турсааалдарны янзы-бүрү чуруктарның дузазы-биле таныштырары. Шүлүктүн дузазы-биле төрээн черинге ынак болур, патриотчу болур деп кижизидери.</p> <p>Кылып чорудар ажылдар:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Тываның картазы-биле ажыл - Нарын сөстөрни шын адаары - Тыва республиканың кожууннары - Темага дүүшкен янзы-бүрү чуруктар-биле ажыл - Түннел чугаага киржири - Ниигилелде доктаатгынган чурум ёзугаар дылдың нормаларын сагып харызажыры - Дидактиктиг мергежилгелер 	<p>1-ти кичээл: «Тыва Республика деп чүл?» Өңнерге катаптаашкын Э. Кечил-оол «Амгы Тывам» С. Сарыг-оол «Байлак чуртум»</p> <p>2-ти кичээл: «Мээң хоорайым - Кызыл». «Енисей хем» (сүлде демдек, ыдык ыры, тук). Л.Сотнам «Флаг моей родной Тувы». Л.Чадамба «Кызылым». Э.Кечил-оол «Чечектерим».</p> <p>3-кү кичээл: «Мээң хоорайымның билдингир черлери» Удурланышкак уткалыг сөстөр</p> <p>4-кү кичээл: «Мээң хоорайымның турсааалдары»</p>	<p>Сөс курлавыры: тук, герб, ыдык ыры, көк, ак-көк, сарыг, ыдыктыг, сүлде, төвү, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Өвүр, Чаа-Хөл, Улуг-Хем, Кызыл кожуун, Таңды, Каа-Хем, Тожу, Бий-Хем, Тере-Хөл, Эрзин, Тес-Хем, Чеди-Хөл, Мөңгүн-Тайга</p> <p>Сөс катгыжышкыннары: байлак Республика, чараш ыдык ыры, ак-көк тук, хөй кожууннарлыг, ыдыктыг Тыва</p> <p>Сөс курлавыры: хем, агым, терең, Енисей, кудумчулар, Ленин, Кочетов, Лопсанчап</p> <p>Сөс катгыжышкыннар: чараш билдингир черлер, делгем кудумчулар, каът бажынар, арыг-силиг хоорай, хоорайның чурттакчылары, билдингир черлер, терең хем, агым Енисей, хөй кудумчуларлыг</p> <p>Сөс курлавыры: Арат шөлү, музей, театр, фонтан, хүрээ, артистер, ыраажылар, башкы, Сөс катгыжышкыннары: ыдыктыг чер, төөгүлүг музей, чараш театр, солун артистер, кайгап ханмас ыраажылар.</p> <p>Сөс курлавыры: билдингир, хүндүткелдиг, ужур-дуза, медээ, хумагалыг, онзагай,</p>

<p>Ноябрь «Чаптанчыг чаштар»</p>	<p>Ноябрьның 1-нин хүнү Тыва дыл хүнү кылдыр чарлаанын уругларга билиндирер. Шаандан тура өгбелеривистиң чурттап чораан оран-савазы өг деп өөредир. Өгбелеривис аржаан-суглар-биле эмненип, тараа-биле аштанып чемненип чораан деп кижизидер.</p> <p>Кылып чорудар ажылдар:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Темага дүүшкен янзы-бүрү чуруктар-биле ажыл - Түннел чугаага киржири - Нийтиелде доктааттынган чурум <p>ёзугаар дылдың нормаларын сагып харылзажыры</p> <ul style="list-style-type: none"> - Дидактиктиг мергежилгелер - Доктааткаш, чугаалаары - Төрээн дылынга харылзажыры 	<p>1-ги кичээл: «Тыва дыл – ыдык дыл».</p> <p>Беседа «Дыл чокта – чон чок».</p> <p>Кагалтаашкын «Синонимнер».</p>	<p>иденкейлиг, солун, тураскаал, ат-алдар, кезээ меңге</p> <p>Сөс катгыжышкыннары: байлак оран, сөөлгү медээлер, онзагай чурттакчыларлыг, солун кижилерлиг, ак-көк дээр, билдингир кижилер, хүндүлүг тураскаалдар</p> <p>Сөс курлавыры: төрээн, дыл, эргим, утундурбас, угаан-медерел, сеткил-сагыш, хоорук, аянчдып, хүндүлээр, чараш-көрүштүг-аянныг, амданныг-чаагай,</p> <p>Сөс катгыжышкыннары: хүндүткелдиг дыл, чараш дыл, чугаа аяны, чугааны аянзыдар, чараш эвес сөстөр, ийи дылды, чондан хоорук, хайыралыг дыйлым, кижилерниң харылзаазы, чугаа аяны.</p>
		<p>2-ги кичээл: «Өг – тыва чоннуң оран-савазы»</p> <p>В.Серен-оол «Өгже чалалга»</p> <p>С.Хомушку «Өг – кайгамчыктыг оран»</p>	<p>Сөс курлавыры: көшкүн, дөр, суугу, үлгүүр, чүгк, ширтек, хараача, шаажан, оран-сава, мал, дээвиир, көдээ, ынаа, мал-магаи, кажаа, өдек, аыш-чем</p> <p>Сөс катгыжышкыннары: көшкүн чурттага, көжүрер оран-сава, дөр бажы, апгара баары, оң талазы, солагай талазы, олут орбас, мал сүрер, тыва чем, ак чем, аыттыг кижги</p>
		<p>3-кү кичээл: «Тыва чуртумда - тараа-быдаа»</p> <p>«Сыпта тараа» орус ул. тоолу</p> <p>В. Сухомлинский «Сыпта тараа»</p>	<p>Сөс курлавыры: тараа, далган, шөлдер, суггал, оыт-сиген, комбайн, аыттыг терге, согааш бала, тараа дүгү, тыва далган.</p> <p>Сөс катгыжышкыннары: сыпта тараа, хайыралдыг чем, чаагай торт, чигирзиг аыш-чем аймаа, тарааны челбиир, отка хоорар, шоннаар (соктаар), дээрбеге тыртар.</p>
		<p>4-кү кичээл: «Тываның аржаан-суглары, хемнери»</p>	<p>Сөс курлавыры: сылдыстарлыг, аржаан, «Кундустуг», «Шивилиг», «Ажыг-Суг», казымал-байлак, эм-оыттар, бөрү-оыду, ыштыг, шыктыг, тоорук, элбек, кайгамчыктыг, деннер</p>

			<p>Сөс каттыжышышкыннары: дириг бойдус, арыг дээр, сылдыстыг дүннер, чартык ай, үнелиг чер, кайгап ханмас, чангы сиңген, ужарларлыг хем</p>
<p>Декабрь «Хөгүлүг үе»</p>	<p>Бичи уруг чылдың дөрт эргилдзин, тускай демдектерин ылгап билир кылдыр чаңчыктырары. Тоолдарда бооп турар үени тодаралып билиринге өөредир. Кыжын куштарга, аң-меңнерге дузалажыры бистин херээвис деп билиндиреры.</p> <p>Кылып чорудар ажылдар:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Кызыл дептер-биле ажыл чорудулга - Дидактиктиг мергежилгелер - Доктааткаш, чугаалаары - Төрөөн дылынга харылзажыры - Чечен чогаал номнары-биле таныжары, сонуургап дыннаары, эдерти чугаалаары 	<p>1-ги кичээл: «Чылдың дөрт эргилдези» Э.Кечил-оол «Аалчы час», «Чазын» ар. 24. О. Делгер-оол «Хензигбейлер», «Сарыг бүрү», «Кыш келген»</p>	<p>Сөс курлавыры: күс, час, кыш, чай, соок, чылыг, хат, хаттыг, хар, харлыг, эриир, шыдажыр, чечектерлиг, чаа чыл, шалын, хүн, шагаа</p> <p>Сөс каттыжышышкыннары: хар эриир, час дүжер, куштар эглир, куштар чанар, чылыг час, изиг чай, соок кыш, ак хар, удавас час, дыштаныр үе, эштир үе, тергийн чараш, чылыг хүн.</p>
		<p>2-ги кичээл: «Улустун аас чогаалы – тоолдар, тоолчургу чугаалар». Тыва улустун тоолу «Чангыс ой аыттыг үш алышкы».</p>	<p>Сөс курлавыры: тоол, өпей ыры, тоолчургу чугаа, дүрген чугаа, көгүдүг, шаанда, үе, маадырлар, албыс, шулбус, четкер дугайнда билишкиннерни катаптаар</p> <p>Сөс каттыжышышкыннары: маадырлыг тоол, кыска тоол, үнелиг тоолчургу чугаа, кайгамчыктыг чугаа, тоолдаар ирей, мерген угаанныг, каас-чараш оран, маадырлыг кижжи</p>
		<p>3-кү кичээл: «Черлик болгаш азырал амыганныр» О. Делгер-оол «Бактавас мен», «Бызаа», «Кулун», «Сыын», Э. Кечил-оол «Чурукчу соок» Р. А. Аракчаа «Сарлык с теленком» портрет).</p>	<p>Сөс курлавыры: амыганныр, инек, бызаа, хөй, өшкү, кулун, хүрең адыг, диин, чараа-чечен, тоолай, черлик хаван, буур, дилги, арга-эзим, оргу-шөл, сарлык, тева бодаган, арзылан, аң, аннаашкын, им-демдек.</p> <p>Сөс каттыжышышкыннары: тайга ээзи, арга-эзим аңнары, оргу-шөл амыганныр, азырал амыганныр, малды имнээр, малды кадарар, чаш аң, чараш аң, малды каттыштырар.</p>
		<p>4-кү кичээл: «Куштар – кыжын» Э.Кечил-оол «Ужуп кел», «Уя</p>	<p>Сөс курлавыры: хензигбейлер, хараачыгай, айлаң куш, шилен, хек, кара-баарзык, магпадак, чем, кээргенчиг, хүлээлге</p>

		<p>бселен», «Бора-хирилээ» Е. Танова «Бора-хөкпеш», «Көгө-кулштар» Кызыл дептер-биле ажыл.</p>	<p>Сөс каттыжышкыныннары: чанар кулштар, соокту тоовас, шыдамдык куштар, кушларны чөмгөрер, хүлээгезин күүседир, арга-эзим ыраажылары</p>
<p>Январь «Чашкы үем»</p>	<p>Тыва улустун оюннарын амгы салгалга чедирер, чер-чуртувустун казымал-байлаа-биле таныштырар, оларның ажык-дузазын тайылбырлаар. Улустун аас чогаалында тывызыктарны, үлегер домактарны катаптадыр. Тыва республиканың казымал-байлаа-биле, ус-шеверлери-биле таныштырар. Кылып чорудар ажылдар: - Дидактиктиг мергежилгелер - Төрзөн дылынга харылзажыры - Херек кырында хайгаараары (харылзажып тура, чугааның сайзыралының деңгелин хайгаараары) - Кыдыындан хайгаараары (чүвелерни, чуруктарны, ойнаарактарны хайгаарап көөрү) - Уругну долгандыр турар хүрээледдин онзагайы-биле таныштырар</p>	<p>1-ги кичээл: «Чаш уруглар оюннары» «Кажык» «Аскак-кадай», «Өртеңнежир», «Чинчи чажылары» 2-ги кичээл: «Тываның казымал байлаа» «Тываның ус-шеверлери» (даш чонукчулары) (хөмүр-даш, алдын, асбест, цемент, чонар-даш) 3-кү кичээл: «Улустун аас чогаалы – тывызыктар, үлегер домактар»</p>	<p>Сөс курлавыры: чаштыр, оваарымчалыг, кижизидилге, оожум, шыпшың, кичээнгейлиг, дурген, октаар, көрүштер, кажык, тевек Сөс каттыжышкыныннары: оожум ойнаар, хүндүлөжип ойнаар, аьт чарыштырар, ойнаар чурумнуг, үлөжип алыр, эжин хүндүлээр Сөс курлавыры: чонар-даш, хөмүр-даш, асбест, алдын, үнелиг, өртектиг Сөс каттыжышкыныннары: сарыг чонар-даш, кара хөмүр-даш, үнелиг алдын, Ак-Довуракта даг-дүгү, Чадаанада, Усть-Элегесте, Кызылда хөмүр-даш, Шагаан-Арыгда цемент. Сөс курлавыры: баажкызы, догааштырар, чечен сөс, мерген угаан, чарт угаан, Сөс каттыжышкыныннары: тывызыкты ыдар-удур салыр, эки боданыр, угаанныг болур</p>
<p>Февраль «Шагаа – тыва чоннун байырлалы»</p>	<p>Тыва хелтернин хевирлери-биле таныштырар, тыва чөмнерниң атгарын билген турар, оларны амгы үсде уруглар чип турар бе тодарадыр. Бистин эр хиндиктиг кижилеривис келир үениң төрзөн чуртунуң камгалакчылары дээрзин билиндирер. Тыва чоннун оюну кажык-биле ойнап өөредир. Кылып чорудар ажылдар: - Янзы-бүрү чуруктар-биле ажыл - Херек кырында хайгаараары</p>	<p>1-ги кичээл: «Тыва хеп» 2-ги кичээл: «Тыва чөм» О. Делгер-оол «Тыва чөмнер»</p>	<p>Сөс курлавыры: тон, кур, борг, кандаазын, шегедек, хоректээш, хурме, чувур, идик, ук, дешки, чулдургууш, дерги, каасталга, (герлик, хаш, хөвөңниг, негей, чаргаш, ой тон). Сөс каттыжышкыныннары: онзагай угулза, чылыг чеңи чок, хаш идик, кышкы тон Сөс курлавыры: ааржы, чөкпек, х ойшпак, быштак, курут, далган, тараа, тыва далган, сүт, өрөме. Сөс каттыжышкыныннары: бышкан тараа, тырткан далган, ак ааржы, сүтүг шай, чаглыг</p>

	(харылзажып тура, чугааның сайзыралының деңгелин хайгаараары) - Кыдындан хайгаараары (чүвелерни, чуруктарны, ойнаарактарны хайгаарап көөрү) - Дидактиктиг оюннар - Төрөөн дылынга харылзажыры	3-кү кичээл: «Ада-чурттуң камгалакчылары» 4-кү кичээл: «Кажык» О. Сувакпит «Хуулгаазын кажыктарым»	эът, чигирлиг курут. Сөс курлавыры: дидим, эрес, кезээ, угаанныг, эрзиг, томаанныг, сергек, кашпагай, шыырак, камгалакчы, ада. Сөс каттыжышкыннары: дидим чорук, кезээ оол, ада-чурт камгалакчызы Сөс курлавыры: кажык, аът, инск,хой, өшкү, шиш, мугур, сөөк Сөс каттыжышкыннары: кажыкты аштаар, дөрт мөчү, сөөктөн буткен, тыва оюн
Март «Тываның уруглар чогаалчылары»	Тыва чогаалчыларның аразында бичии уругларга чогаалдарны бижип чоруур чогаалчылар бар деп билиндирер. Оларның чогаалдары-биле таныштырар. Кылып чорудар ажылдар: - Чечен чогаал номнары-биле таныжары, сонуургап дыңнаары, эдерти чугаалаары - Төрөөн дылынга харылзажыры - Кыдындан хайгаараары (чүвелерни, чуруктарны, ойнаарактарны хайгаарап көөрү) - Дидактиктиг оюннар - Чечен чогаалды, шүлүктү дыңнааш, эдерти чугаалаары	1-ги кичээл: «Чооду Кара-Күске», «Кырган-аваның баскан быштаа» чечен чугаа 2-ги кичээл: «Март 8-биле!» С.К. Ланзы «Портрет матери» С.Ш. Саая «Две матери» портрет А. А. Даржай «Ава».	Сөс курлавыры: хавырып, айгырттынар, чурум, кадарыксаар, сөзүн, кайынарның-даа. Хойлаар, хүннер, быштак Сөс каттыжышкыннары: дыштаныр хүннер, чымчак быштак, четтикпейн манаар, удур халчыр, келбестээн чылдагаанын, уругларының сөстери-биле, дүштеки уйгузун, шимээн үнгөн Сөс курлавыры: ие, ава, эне, кырган-ава, эргим, бүдүш, маалдырлыг, шыдамык, угаанныг, чагыг-сүме, ыдыктаар, шимченгир, кашпагай, тура-сорукут, ишти-хөңнү, эргеледир Сөс каттыжышкыннары: чараш карактарлыг, хоюг үннүг, часкарып каар, эргим авам, хайыралдыг ием, чашкы үе, эриг баарлыг, арыг чүректиг, хүнүм ышкаш, авамжараа, чымчак шырайлыг
		3-кү кичээл: О. Сувакпит «Хаважыгаш».	Сөс курлавыры: чайып, ойнап, кымчыланыр, илиг, кудуруктуг, дагыр-магыр, давыл-самнаар, хаважыгаш, алараңнаан, кулузун, үгекчигеш, хааржакчыгаш. Сөс каттыжышкыннары: крактары алараннаан, карыш четпес, узун дуртуг, кулактары халбалчыңнаан, оюн эрээр, өстүрүп каан, халбактанып халыыр

		4-кү кичээл: С. Пюрбю «Ынак Тывам».	<p>Сөс курлавыры: хилин, эргиир, бойдус, каастаар, хевис, Сибирь, энчек, эгээрттинмес, аалдаар, талыйган, кожааланыр, каастанган, кызыл-тас.</p> <p>Сөс катгыжышышкыннары: чайың, кыжын уштунмас; арга-биле шугланган; бойдус каастап аргааш; дээр-биле деннежиксээр, делгем Сибирь; көргөн мен; хүннүн херелдери; далай-биле маргышкан</p>
<p>Апрель «Төөгүнү утпаалыңар»</p>	<p>Октаргайже эң-не бир дугаар Юрий Гагарин ушкан деп билиндирер. Тываны алдаржыдып чоруур спортка сундулуг кижилери-биле таныжылга. Өзүп келгеш, кым болурун тодарадыры. Кижиниң тургузуун катаптаар. Кылып чорудар ажылдар: - Янзы-бүрү чуруктар-биле ажыл - Херек кырында хайгаараары (харылзажып тура, чугааның сайзыралының деннелин хайгаараары) - Кыдыындан хайгаараары (чүвелерни, чуруктарны, ойнаарактарны хайгаарап көөрү) - Дидактиктиг оюннар - Төрээн дылынга харылзажыры - Кино, мультфильм, ший көрүлдезиниң соонда чугаа сайзырадыры</p>	<p>1-и кичээл: «Кижиниң мага-бодунуң тургузуу».</p> <p>2-ги кичээл: «Косманавтылар хүнү».</p> <p>3-кү кичээл: «Тыва спортсменнер»</p> <p>4-кү кичээл: «Кым болур мен» Мергежилдер.</p>	<p>Сөс курлавыры: хол, бут, оорга, ишти, думчуу, кулак, кулактар, д иш, диштер, хөрөк, оорга, тавангай</p> <p>Сөс катгыжышышкыннары: оң талакы хол, солагай талакы бут, ийи дискөк, баштың тейи, буттар салаалары, холдун чүстери, кижинин чажы, узун чаш</p> <p>Сөс курлавыры: ужудукчу, найыралдыг, эптиг-демниг.</p> <p>Сөс катгыжышышкыны: октаргайже үнүүшкүн, чивенчешкен сылдыстар.</p> <p>Сөс курлавыры: алдарлыг, алдаржылар, сурагылыг, билдингир, хүндүлүг, хүндүлээчел</p> <p>Сөс катгыжышышкыннары:</p> <p>Сөс курлавыры: башкы, эмчи, тудугжу, чолаачы, сып, көже, сула, даараныкчы, хойжу</p> <p>Сөс катгыжышышкыннары: эрестиг чолаачы, шевер даараныкчы, сагыш-човаачал эмчи, эвилең-ээлдек башкы</p>
<p>Май «Мөгөөр бис»</p>	<p>Май 1 – күш-ажылдың болгаш тайбынның хүнү деп билиндирер. Аыт тыва чоннун амыдыралында кол черни ээлеп турар деп тайылбырлаар. Май 9-туң хүнү Ада-чуртун Улуг</p>	<p>1-ги кичээл: «Тайбың амыдырал».</p> <p>2-ги кичээл: «Тыва чоннун амыдыралында аыттың</p>	<p>Сөс курлавыры: май, күш-ажыл, тук, тайбың</p> <p>Сөс катгыжышышкыннары: күш-ажыл делгерезин.</p> <p>Сөс курлавыры: амыган, кезээ, эш, кулунчак,</p> <p>Сөс катгыжышышкыннары: эзулуг эш, азырал</p>

	<p>дайынын тирилге хүнү деп өөредир. Башкыларын, эш-өөрүн каяа-даа чораш улпас, бот-боттарынга дузалажын чоруур деп кижизидер.</p> <p>Кылып чорудар ажылдар:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Уран чурулганың дузазы-биле чугаа сайзырадырының ажыл-чорудулганын чорудары - Чугааны харылзажырының чепсээ болдуруп, аас чугааның сайзыраарынга таарымчалыг байдал тургузуп ажылдаар - Эштери, кижизидикчи башкызы-биле сонуургаан теманынга хамаарыштыр боддаларын үлөжил, медээниң үнген дөзүн илередир дээн күзелин деткиир. - Төрөөн дылынга шын харылзажыры. 	<p>туружуу.</p> <p>3-кү кичээл: «Маадырларны утпаалыңар».</p> <p>4-кү кичээл: Катаптаашкын.</p>	<p>амытан, улуг аът, ажыктыг мал, турунтуг аът</p> <p>Сөс курлавыры: маадырлар, дидим, эки-турачылар.</p> <p>Сөс катгыжышкыннары: тура халышкын, маадырлыг чорук, дидим оолдар.</p> <p>Сөс курлавыры: эштерим, эргим, ужуражылга, хүндүлүг, билиг.</p> <p>Сөс катгыжышкыннары: билиг далайы, ынак башкыларым, школага ужурашкыже, эки өөреникчи.</p>
--	---	---	--

Школага белеткел бөлүк (6-7 харлыглар). Тема: «Төрөөн черим делгемнери»

Сорулгазы: школага белеткел бөлүктүн уругларының эрткен чылгы шингээткен билиглеринге даянып алгаш, бочылын өөренир темаларны катаптавышаан, чаа билиглер-биле таныжар, сөс курлавырын байыдары. Тыва Ө, Ү, Ң деп үннерниң база өк-била адаар сөстөрниң шын адалгазын чедип алырынга таарымчалыг байдалдарны тургузары. Улустун аас чогаалының аңгы-аңгы хевирлерин ылгал, улустун тоолдарын болгаш авторлуг тоолдарны ылгап билиринге өөредир. Төрөөн чер-чурт дугайында айтырылгарга шын харыны берип өөрениринге чаңчыктырары. (Аас чогаалының биче хевирлерин башкы кичээл санында-ла эпиграф кылдыр ажыглаарын чөптүг деп санап турар бис).

Ай, неделяда өөренир темалар	Сорулгазы, сорулганы чедип алырда, кылып чоруд ажылдар	Кичээл темалары	Сөс курлавыры
Сентябрь «Мээң»	Уругларның эге билинге даянып алгаш, өг-бүлезин санап тургаш, ончалап, кайы	1-ги кичээл: «Билиглер хүнү»	Сөс курлавыры: өөренир, чаа, хөглүг, чайын, сууржун.

хоорайымның кудумчулары»	<p>кудумчуда чурттап турарын айтып билдинге, башкыларын хүндүлээринге өөредир; кудумчуга чораш, орук дүрүмнеринче кичээнгейни эки салырынга, садиктен тура чурттап турар бажыңыга чедир орукту билген турарын катап билдиндирери.20 деп санга чедир санап өөредир.</p> <p>Кылып чорудар ажылдар:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Янзы-бүрү чуруктар-биле ажыл - Херек кырында хайгаараары (харылзажып тура, чугааның сайзыралының деңгелин хайгаараары) - Кыдыбындан хайгаараары (чүвелерни, чуруктарны, ойнарактарны хайгаарап көөрү) - Дидактиктиг оюннар - Төрөөн дылынга харылзажыры 	<p>2-ти кичээл: «Орук дүрүмнери», «Гранспорт»</p> <p>О. Делгер-оол «Светофор»</p> <p>Е. Танова «Трактор».</p> <p>3-кү кичээл: «Мээң өг-бүлөм болгаш кудумчум»</p> <p>1-20-ге чедир саннар</p> <p>4-кү кичээл: «Мээң башкым»</p> <p>В. Серен-оол «Башкыларым»</p>	<p>Сөс каттыжышышкынынары: чаа өөредилге, холгуд хүн, кызыл хүн, эки өөренир.</p> <p>Сөс курлавыры: ногаан, кызыл, дүрүм, чычаан, оттуг-терге, тева, аът, шары, шаанда, орук</p> <p>Сөс каттыжышышкынынары: ногаан өн, чараш чычаан, шыырак шары, улуг орук.</p> <p>Сөс курлавыры: авам, ачам, дунмам, акым, угбам, кырган-авам, кырган-ачам, даайы, даай-авам, өг-бүлө</p> <p>Сөс каттыжышышкынынары: бичи дунмам, ынак кырган-ачам, өөреникчи угбам, найыралдыг өг-бүлөм, кежээ акым.</p> <p>Сөс курлавыры: башкы, хүндүлүг, чараш, угаанныг, эргим, чырык, чырыткылыг</p> <p>Сөс каттыжышышкынынары: ынак башкым, хүндүлүг кижизидикчи, чырык угаан, чараш сагыш-сеткил, чырыткылыг келир үе.</p>
Октябрь «Тыва – ыдыктыг мээң чуртум»	<p>Тыва Ө, Ү, Ң деп үжүктөрнүң үннерин, өк-биле адаар ажык үннернүң шын адалгазын чедип алыр байдалдарны тургузары.</p> <p>Чурттап турар чериниң агаар-бойдузу, эм-үнүштөри, тайга-таңдызының дугайында чаа билиглер-биле таныштырары. Тыва Республиканың кожууннарын адап өөредир.</p> <p>Уругларның сайзыралынын айы-биле кожууннарның төвү боор суурларны таныштырып, билдиндирери.</p> <p>Тыва республиканын төвү – Кызыл хоорай деп уругларга өөредир.Шүлүктүң дузазы-биле төрөөн черинге ынак</p>	<p>1-ти кичээл: «Тыва Республиканың сүлдө демдээ»</p> <p>Кожууннарже аян-чорук</p> <p>Ө деп үннүң шын адалгазы</p> <p>С. Сарыг-оол «Төрөөн Тывам»</p> <p>Л. С. Сотнам «Флаг моей родной Тувы».</p> <p>Э.Кечил-оол «Амгы Тывам»</p> <p>2-ти кичээл: «Мээң хоорайым – Кызыл».</p> <p>Ө, Ү, Ң деп үннерниң шын адалгазы.</p> <p>Ть демдек кирген сөстөрни</p>	<p>Сөс курлавыры: тук, герб, ыдык ыры, көк, ак-көк, сарыг, ыдыктыг, сүлдө, төрөөн,Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Өвүр, Чаа-Хөл, Улуг-Хем, Кызыл кожуун, Танды, Каа-Хем, Тожу, Бий-Хем, Тере-Хөл, Эрсин, Тес-Хем, Чеди-Хөл, Мөңгүн-Тайга</p> <p>Сөс каттыжышышкынынары: байлак Республика, чараш ыдык ыры, ак-көк тук, улуг орту-шөлдер.</p> <p>Сөс курлавыры: төл, хоорай, улуг, делгем, арыг-силиг, тураскаал, бажынар.</p> <p>Сөс каттыжышышкынынар: чараш билдингир черлер, делгем кудумчулар, каът бажынар, арыг-силиг хоорай, хоорайның чурттакчылары</p>

<p>Ноябрь «Сонуургаклар – бистиг аравыста»</p>	<p>болурунга, патриотчу чорукка кижизидери. Кылып чорудар ажылдар: - Диафильм «Кызыл – фото-чуруктарда» - Кызыл хоорайның хүндүлүг хамаатыларының чуруктары-биле ажыл - Хоорайның эрги үениң болгаш амгы үениң чуруктары-биле ажыл. - Кызыл дептер-биле ажыл. - Чугааны харылзажырының чепсээ болдурул, аас чугааның сайзыраарынга таарымчалыг байдал тургузул ажылдаар -Эптери, кижизидикчи башкызы-биле сонуургаан темазынгахамаарыштыр бодалдарын үлежил, медээнин үнген дөзүн илередир дээн күзелдин леткири. - Төрээн дылынга шын харылзажыры. Аас чугаазын байдып, чаа сөстөр курлавыры-биле уругну чепсеглээри.</p>	<p>шын адаары. О. Сувакпит «Эргим Кызыл», Л. Чадамба «Кызылым» А. Даржай «Кызылга мөгейиг».</p> <p>3-кү кичээл: «Тываның агаар-бойдузу, эм үнүштери» А.А. Лагерь «Тываның эм-үнүштери» Ң деп үннүн шын адалгазы</p> <p>4-кү кичээл: Оюн-кичээл: «Тыва дугайында чүнү билир силер?» Ө, Ү, Ң деп үннерниң шын адалгазын катаптаар. Кызыл дептер-биле таньжылга.</p>	<p>Сөс курлавыры: сылдыстарлыг, аржаан, «Кундустуг», «Шивилиг», «Ажыг-Суг», казымал байлак, эм оыттар, бөрү оьду, ыштыг, шыктыг, тоорук, элбек, кайгамчыктыг, дөңнер Сөс катгыжышкынынары: дириг бойду, арыг дээр, сылдыстыг дүннер, чартык ай, үнелиг чер, кайгап ханмас, чаңгы сиңген, ужарларлыг хем</p> <p>Сөс курлавыры: билдингир, хүндүткелдиг, ужур-дуза, медээ, хумагалыг, онзагай, идепкейлиг, солун</p> <p>Сөс катгыжышкынынары: байлак оран, сөөлү медээлер, онзагай чурттакчыларлыг, солун кижилерлиг, бедик дагларлыг, арыг агаарлыг, аржаан суг, ак-көк дээр, билдингир кижилер.</p>
<p>Ноябрь «Сонуургаклар – бистиг аравыста»</p>	<p>Ноябрьның 1-нин хүнүн Тыва дыл хүнү кылдыр чарлаанын уругларга биллиндирер. Төрээн дылын камнап, үнелеп чоруур деп өөредир. Тыва дылче өске дылдардан чогаалдар база очулдуртунуп турарын биллиндирер. Шаандан тура өгбелеривис өгте чурттап чораан деп өөредир. Тыва чоңурус шагдан бээр аржаан суглары-биле эмненип, домнанып чораанын өөредир база аржаан бажынче үнгең, арыг-силигни сагыыр деп кижизидер. Кылып чорудар ажылдар:</p>	<p>1-ги кичээл: «Тыва дыл – мээң дылым» К. Чуковский «Ыйлааш-сээк» Хөвөңмей Ойдан-оол очулдурган. (Тыва мультфильми) 2-ги кичээл: «Өг – кайгамчыктыг оран» «Өг» деп сөстүн тыгып укталып келген төөгүзү. В. Серен-оол «Өгже чалалга». С. Хомушку «Өг –</p>	<p>Сөс курлавыры: төрээн, дыл, эргим, утундурбас, ыылааш, сээк, эргинези, сайзыраар Сөс катгыжышкынынары: хүндүткелдиг дыл, чараш дыл, аа сүдү ышкаш, өртек чок эргинези, тускай дыл,</p> <p>Сөс курлавыры: көшкүн, дер, суугу, үлгүүр, чүтк, ширтек, хараача, шаажан, оран-сава, мал, дээвиер, көдээ, ынаа, мал-маган, кажаа, өдек, аыш-чөм. Сөс катгыжышкынынары: көшкүн чуртталга, көжүрер оран-сава, дер бажы, аптара бары, он талазы, солагай талазы, олут орбас, мал сүрер,</p>

	<p>- Чугааны харылзажырылгыч чепсээ болдуруп, аас чугааның сайзыраарынга таарымчалыг байдал тургузуп ажылдаар</p> <p>-Эштери, кижизидикчи башкызы-биле сонуургаан темазынгахамаарыштыр бодалдарын үлежип, медээниң үнген дөзүн илередир дээн күзелдин деткиир</p> <p>- Төрээн дылынга харылзажыры</p> <p>- Темага дүүшкен чуруктар-биле ажыл</p> <p>- Уругну долгандар турар хүрээлелдин онзагайы-биле таньштырары</p> <p>- Оюн азы кичээл үезинде уруглар аразынга диалог чугаа чорудуп өөредир.</p>	<p>кайгамчыктыг оран».</p> <p>Р. Ооржак «Апгара»</p> <p>3-кү кичээл: «Шөлдерде тараа».</p> <p>В. Сухомлинский «Мээң авам хлебсиг».</p> <p>Орус улустун тоолу «Сыпта тараа».</p> <p>4-кү кичээл: “Тываның аржаан-суглары”</p>	<p>тыва чем, ак чем, аьттыг кижги</p> <p>Сөс курлавыры: эпиг-деминг, сула, ак-тараа, көже, чинге-тараа, согааш-бала, десли, хоорар, челбиир</p> <p>Сөс каттыжышкыннары: тараны челбиир, отка хоорар, амданангыл чиир, сүтке холуур</p> <p>Сөс курлавыры: аржаан, эмзиг, чаагай, эмнээр, ёзу-чурум, кедизинде, чоргааранчыг</p> <p>Сөс каттыжышкыннары: тодаргай аарыгларны, аржаанның дээшти, негтеренгей аарыглар, аржаанның салдары, тускай чурумнуг, эм шынарлыг, хан-дамыр эргилдеси, дузалаар шынарлыг, ыдыктыг черлер</p>
<p>Декабрь «Сактып алыйн»</p>	<p>Бичи уруг чылдың дөрт эргилдесин, тускай демдектерин ылгап билир турар.</p> <p>Тоолдарда бооп турар үени тодарадып үндүрер. Тоолчургу чугааларның кол утказын билип алары. Тоолдарны өөренип тура, азырал болгаш дириг амыганның өөредир. Кыжын куштарга дузалажыры бистин херээвис деп билиндирер.</p> <p>Кылып чорудар ажылдар:</p> <p>- Сөстүң утказын шингээдип алырынга, дыңнап турары сөстөрни, үннерни аяннаштыр адап чугаалаарынга сонуургалды улгагтырып, деткиир</p> <p>- Чугааның ужур-утказын билип алырын сайзырадыр</p> <p>- Кино, мультфильм, шии көрүлдесинин соонда чугаа сайзырадыры</p> <p>- Төрээн дылынга харылзажыры</p>	<p>1-ги кичээл: «Чылдың дөрт эргилдеси»</p> <p>Э. Кечил-оол «Чурукчу соок», «Башгайгы хар»</p> <p>Ч. Кара-Күске «Шо-шо»</p> <p>Каң-оол Ондар «Челээш»</p> <p>Э.Кечил-оол «Аалчы час», «Чазын».</p> <p>Е. Танова «Час», «Чай»</p> <p>А. Шююн «Чылдың үелери»</p> <p>2-ги кичээл: «Улустун аас чогаалы – тоолдар, тоолчургу чугаалар».</p> <p>«Харам Күске биле кажар Пага», «Ашак, кадай болгаш алдын кушкаш», «Теве чүте чараш эвес апарганыл?», Авторлуг тоол: А. Шююн «Коданчыгаш биле адыг олгу»</p>	<p>Сөс курлавыры: күс, час, кыш, чай, соок, чылыг, хат, хаттыг, хар, харлыг, эриир, шыдажыр, чечектерлиг, чаа чыл, шалың, хүн, шагаа</p> <p>Сөс каттыжышкыннары: хар эриир, час дүжер, куштар эглир, куштар чанар, чылыг час, изиг чай, соок кыш, ак хар, удавас час, дыштаныр үе, эштир үе, тергийн чараш, чылыг хүн.</p> <p>Сөс курлавыры: тоол, тоолчургу чугаа, шаанда, үе,маадырлар.</p> <p>Сөс каттыжышкыннары: маадырлыг тоол, кыска тоол, үнелиг тоолчургу чугаа,кайгамчыктыг чугаа, тоолдар ирей, мерген угаанныг, каас-чараш оран, маадырлыг кижги</p>

		<p>3-кү кичээл: «Черлик болгаш азырал амытаннар» Е. Танова «Койгунак» А. Шююн «Хойларым аттарлыг болур», «Селбер койгунак»</p>	<p>Сөс курлавыры: амытаннар, инек, бызаа, хөй, өшкү, кулун, хүрөң адыг, диңч чараа-чечен, тоолай, черлик хаван, буур, дилги, арга-эзим, оргушөл, сарлык, тева, бодаган, арзылаң, аң, аннаашкын, им-демдек Сөс каттыжышкыныннары: тайга ээзи, арга-эзим аннары, оргу-шөл амытаннары, азырал амытаннар, малды имнээр, малды калдарар, чаш аң, чараш аң, малды каттыштырар</p>
		<p>4-кү кичээл: «Куштар – кыжын». Э. Кечил-оол «Ужуп кел», «Уя белен», «Бора-хирилээ» Е. Танова «Бора-хөклөш», «Көгө-куштар».</p>	<p>Сөс курлавыры: хензигбейлер, хараачыгай, айлаң куш, шилен, хек, кара-баарзык, маппадак, чөм, кээргенчиг, хүлээлге Сөс каттыжышкыныннары: чанар куштар, соокту тоовас, шыдамык куштар, куштарны чөмгөрер, хүлээгезин күүседир, арга-эзим ыраажылары</p>
		<p>2-ги кичээл: «Тываның казымал байлаа». «Тываның ус-шеверлери».</p>	<p>Сөс курлавыры: чонар-даш, хөмүр-даш, асбест, алдын, шевер, чараш, кайгамчыктыг, тывылбас, Сөс каттыжышкыныннары: сарыг чонар-даш, кара хөмүр-даш, үнелиг алдын, кайгамчыктыг ажыл, үнелиг ажыл, кызыл чонар-даш, ак чонар-даш, кара чонар-даш.</p>
		<p>3-кү кичээл: «Улустуң аас чогаалы – тывызык, үлегер домак» О. Сагаан-оол, М. Хадаханэ «Тыва үлегер домактар, чечен сөстөр» Г.Н. Курбатский «Тыва тывызыктар». Галина Демдек «Тыва үлегер домактар».</p>	<p>Сөс курлавыры: баажызы, догааштырар, чечен сөс, мерген угаан, чарт угаан. Сөс каттыжышкыныннары: тывызыкты ыдарудур салыр, эки боданыр.</p>
<p>Февраль «Шагаа –</p>	<p>Тыва хептерниң хевирлери-биле таныштырар, тыва чөмнерниң аттарын</p>	<p>1-ги кичээл: «Тыва хөп»</p>	<p>Сөс курлавыры: тон, кур, бөрт, кандаазын, шегедек, хоректээш, хурме, чувур, идик, ук,</p>

<p>тыва чоннун байырлалы»</p>	<p>билген турар, оларны амгы үеле уруглар чип турар бе тодарадыры. Бистиң эр хиндиктиг кижилеривис келир үенин төрөөн чуртунун камгалакчылары дээрзин билиндирери. Кажык оюнун ойнап өөредери</p> <p>Кылын чорудар ажылдар:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Уран-чурулганың дузасы-биле чугаа сайзырадырының ажыл-чорудулганын чорудары - Чугааны харылзажырының чепсээ болдуруп, аас чугааның сайзыраарынга таарымчалыг байдал тургузуп ажылдаар -Эптери, кижизидикчи башкызы-биле сонуургаан темазынгахамаарыштыр бодалдарын үлежиң, медээниң үнген дөзүн илередир дээн күзелин дегкир - Төрөөн дылынга харылзажыры 	<p>2-ги кичээл: «Тыва чөм» О. Делгер-оол «Тыва чөмнер» Р. Ооржак «Тыва чөмнер»</p> <p>3-кү кичээл: «Ада-чурттун камгалакчылары»</p> <p>4-кү кичээл: «Кажык» Олег Сувакпит «Хуулгаазын кажыктарым»</p>	<p>дешки, чулдургуун, дерги, каасталга, (терлик, хаш, ховецниг, негей, чаргап, ой тон.</p> <p>Сөс каттыжышкыныннары: онзагай угулза, чылыг чеңи чок, хаш идик, кышкы тон.</p> <p>Сөс курлавыры: ааржы, чөкпек,хойтпак, быштак, курут, далган, тараа, тыва далган, сүт, өреме, сүттүг шай, чодураалыг чөкпек, чинге-тараа</p> <p>Сөс каттыжышкыныннары: бышкан тараа, тырткан далган, ак ааржы, сүттүг шай, чаглыг эът, чигирлиг курут.</p> <p>Сөс курлавыры: дидим, эрес, кежээ, угаанныг, эрзиг, томаанныг, сергек, кашпагай, шыырак, камгалакчы, ада.</p> <p>Сөс каттыжышкыныннары: дидим чорук, кежээ оол, ада-чурт камгалакчызы</p> <p>Сөс курлавыры: кажык, аът, инек,хой, өшкү, шиш, мугур.</p> <p>Сөс каттыжышкыныннары: кажык-биле ойнаар, кажыкты чыыр.</p>
<p>Март «Тыванын уруглар чогаалчылары»</p>	<p>Тыва чогаалчыларның аразында бичии уругларга чогаалдарны бижип чоруур чогаалчылар бар деп билиндирер.</p> <p>Оларның чогаалдары-биле таныштырар.</p> <p>Кылын чорудар ажылдар:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Чугааны харылзажырының чепсээ болдуруп, аас чугааның сайзыраарынга таарымчалыг байдал тургузуп ажылдаар - Төрөөн дылынга харылзажыры - Шийжиткен оюннар - Сюжеттиг, ойнап күүседир оюннар - даяныр сөзүглел чок, чогаалап чугаалаары - Чечен чогаал номнары-биле таныжары, 	<p>1-ги кичээл: А.Шоюн» - «Хой, серге, молдурга»</p> <p>2-ги кичээл: «Март 8-биле!» А. Даржай «Ава» чечен чугаа. С.К. Ланзы«Портрет матери» С. Ш. Саая «Ийи ава» портрет. О. Сувакпит «Авайым»</p>	<p>Сөс курлавыры: часкы, чудангы, чурт, амыгтан, таагылыг, кулугур, селеме, хүрүме, сесерлик, селгүүстээр, чайтыладыр, аян, чеделдириңерниң, оваадай, сагынгыр-тывынгыр.</p> <p>Сөс каттыжышкыныннары: оваадай бөрт, селемези улуг, кудуруктарын мунгулааш, кушпуннадыр куураңайнып, чарарш чечектер, оларга аарышкылыг, чечектерни өңнери.</p> <p>Сөс курлавыры: ие, ава, эне, кырган-ава, эргим, бүдүш, маадырлыг, шыдамык, угаанныг, чагыг-сүме, ыдыктаар, шимченгир, кашпагай, тура-соруктуг, ишти-хөңнү, эргеледир</p> <p>Сөс каттыжышкыныннары: чараш карактарлыг, хоюг үннүг, часкарып каар, эргим</p>

	сонуурган дыңнаары, эдerti чугаалаары		авам, хайыралдыг ием, чашкы үе, эриг баарлыг, арыг чүректиг, хүнүм ышкаш, авам караа, чымчак шырайлыг
Апрель «Төөгүнү утпаалыңар»	Кижиниң мага-бодунун кезектерин уруг шын адап турар кылдыр чаңчыктырары. Октаргайже эң-не бир дугаар Юрий Гагарин ушкан деп билиндирер. Тыва Республикада билдингир чурокчулар болгаш спортсменнер-бгле таныштырары. Олар бистиг биче чүргүвустун аг-алдарын тудул чоруур деп өөредире. Кылып чорудар ажылдар: - Түннел чугаага киржири - Дидактиктиг оюннар - Ниитиледе доктаатгынган чурум ёзугаар дылдың нормаларын сагып, харылзажыры - Кыдыындан хайгаарааы (чүвелерни, чуроктарны, ойнаарактарны хайгаарап көөрү) - Төрээн дылынга харылзажыры	3-кү кичээл: Л. Чадамба «Бичии Лена». «Мээң ажылым».	Сөс курлавыры: бижиир, номчуур, санаар, чуруур, аяк-сава, дузалажыр, чечектер, шевер, чугаалаар, ажыл-ишчи Сөс катгыжышкышкынары: шевер эдер, бажың иштин, чечен чугаа чугаалаадаа, авазынгга дузалажыр, аяк-сава чугжу кааптар Сөс курлавыры: сыын, согур, одар, танды, чөгел, хөөң, орайтаан, тывылбайн, сывыра, чыгыбы Сөс катгыжышкышкынары: улуг ан, аьт оьткарар, кончуг эптиг, дыт хөлегезинде, адыр- мыдыр дазыл, кончуг кулугур, мыйыстыг сыын Сөс курлавыры: хол, бут, ишти, салаалары, тейи, кажык, дыргактар, быкты, хөрээ, хол- холдар, бут-буттар, баш дүгү, чүстер, таваңгай, шенек, дискек, оорга. Сөс катгыжышкышкынары: оң талакы хол, солагай талакы бут, ийи дискек, баштың тейи, буттар салаалары, холдун чүстери. Сөс курлавыры: хуулдурукчу, катаптагынмас, тергиин, шыырак. Сөс катгыжышкышкынары: октаргайже үнүүшкүн, чивеңнешкен сылдыстар, дидим чорук. Сөс курлавыры: билдингир, алдарлыг, күштүг, алдарлыг, төлээлээр, чоргаарланыр, тиилээр, делегей, удар, шыырак, белеткенир Сөс катгыжышкышкынары: күштүг кижи, делегей чергелиг, баш удур белеткенир, биче сеткилдиг, алдарлыг кижиги Сөс курлавыры: чараш, хевир-дүрзү, хоо,
		4-кү кичээл: Тыва	

2.5. ШНЧУӨАЧ болгаш өг-бүлө.

Уруглар кижизидилгезинге кады ажилдажылга айтырыглары

ШНЧУӨАЧ-ның кижизидикчи башкыларының болгаш өг-бүлө аразында быжыг харылзаа тударының онзагайы.

Школа назыны четпээн албан черлериниң кижизидикчи башкыларының болгаш өг-бүлө аразында быжыг харылзаа тударының кол принциптери:

- школа назыны четпээн албан чериниң ажил-чорудулгазының өг бүлөлөргө ажык-чарлыг байдалды (ада-ие бүрүзүнге уруунуң садикте канчаар өзүп, сайзырап турарын көөр аргалыг болуп турары);

- школа назыны четпээн албан черлериниң кижизидикчи башкыларның болгаш ада-иелерниң уруглар кижизидилгезиниң айтырыгларынга хамаарыштыр чаңгыс аай негелделии;

- чараш мөзү-шынарлыг, үзел-бодалынга хамаарыштыр быжыг туруштуг, идепкейжи уругну хевирлээринге уругнуң сайзыралын деткириниң таарымчалыг байдалдарны бичии кижилерниң бөлүүнге, ниити коллективке база өг-бүлөге тургузары;

- уругларның сайзыралында ниити болгаш хуу шиитпирлеттинмейн турар айтырыгларга хамаарыштыр диагностиктиг ажил-чорудулганы таарымчалыг, эптиг-чөптүг чорударының байдалдарны тургузары.

ШНЧУӨАЧ-ниң башкыларының кол сорулгазы – өг-бүлөге, херек апарганда, кижизидилге айтырыгларынга мергежилдиг дуза көргүзери, өг-бүлөге деткимчени кадары. Уруглар кижизидилгезиниң талазы-биле өг-бүлениң чагыын шын, бедик профессионал мергежилдиг чорудары:

- уругларның сонургалдарын болгаш хереглелдерин сайзырадыры;

- уруг кижизериниң айтырыгларын шиитпирлээрде ада-иениң хүлээлгелерин

болгаш харысалгазын дең күүседириниң айтырыгларын чогуумчалыг чорударының айтырыынга дуза көргүзери;

- өг-бүлөде улуглар болгаш бичиилер – салгалдар аразының харылзааларын,

бот-боттарының деткириниң аргаларын ажык-чарлыг болдуары;

- өг-бүлениң уруглар кижизидилгезинге хамаарышкан үлегерин көргүзүп, өг

бүлөлөрниң чаңчылчаан нзу-чаңчылдарын тургузуп, хевирлээрин деткири;

- уругнуң бот-тускайлаң сайзыралын билип, деткип, бүзүрелди көргүзүп база

хүндүлээри.

Школа назыны четпээн албан черлериниң кижизидикчи башкыларының болгаш өг-бүлө аразында быжыг харылзаа тударының ажил-чорудулгазы өг-бүлениң кежигүннериниң хүндүткел харылзаалыын быжыглаар:

- өг-бүлениң кежигүннери, чоок дөргүл-терелдери улуг назылыг кижилерни,

уруглар аразынга хүндүлел нзузун сагырынга кижизидери;

- чоннуң чаңчылдарынга, ыдыктарынга хумагалыг, бедик сүзүк кылдыр көрүп чурттаарын чагыры;

- өг-бүлениң уруглар кижизидер талазы-биле үлегерлиг арга-дуржулгазын

өөрениринге удур-дедир деткижип ажылдаарынга белен болуру;

- өг-бүлениң ниити культуразын, ада-иениң талазындан уруг кижизидеринге

уругнуң сайзыралын психология эртеми-биле холбап билирин деткири;

- хөй-ниитиниң кижизидилге херээнге ада-иениң идепкейлиг болурун, хөйнүң санал-оналын дыңнап ап чоруурун деткири;

- уруглар хевирлээринге ада-иениң үлегер-чижээ, бичии улустун кижизиг

өзеринге дорт хамаарылгалыг дээрзин база ада-ие хүлээлгелерин сагырынга деткимче көргүзери;

- тыва улустун үлегер домактарын кижизидилге херээнге чөптүг ажыглап,

тыва аас чугаа сайрадырының херээн өг-бүленин кылдыр көөрүнге чаңчыктырары.

ШНЧУӨАЧ-ның кижизидикчи башкылары уругларның сайзыралын экижидер сорулга-биле өг-бүле-биле эп-чөптүг, бот-боттарынга бүзүрелдиг ажылдажылганың байдалын тургузар. Өг-бүледе байдалы, уругларының кадыкшыл, өзүлде талазы-биле шиитпирлежип, деткижип болур арга-хевирлер дээш о.ө.

Ада-ие-биле кады ажылдажылганың аргаларын ШНЧУӨАЧ-га-даа, оон дашкаар-даа байдалдарда кижизидикчи башкылар болгаш өске-даа ажылдакчыларның тургузуп алыры системниг планнаашкынындан илерээр.

Ада-ие-биле ажыл-чорудулга, ажылдарныңчижсек хевирлери

Ада-ие-биле ажыл-чорудулга	Ажыл-чорудулганың сорулгалары	Ажыл-чорудулганың хевирлери
Медээ-аналитиктиг	Уруглар кижизидилгезинге хамаарыштыр өг-бүлениң сонуургалдарын, негелделерин база ада-иениң уруглар кижизидер арга-дуржулгазынга таарымчалыг салдар көргүзери	Социологтуг анкеталар-айтырыглар чорудары, “Айтырыг-харыы” булуңун ажыдары, Бот-хуузунун демделгел дептерин
Шингээл угланышкынныг	Школа назыны четпээн уругларның назы-хар аайы-биле сайзыралынын онзагайларын ада-иеге таныштырары. Уруглар кижизидериниң айтырыгларынга хамаарыштыр херек кырында	<ul style="list-style-type: none"> • Семинар-практикумнар • Тренингилер • Хуралдар, чаңчылчаан хевирден ангыда консультациялар чорудары • Өг-бүле өргээзи • Улусчу кижизидилгениң аас журналы • Ада-ие театры (арга-дуржулга

	ажылдар чорударын боттардылары.	солчулгазы, өг-бүлениң уруглар кижизидилгезинге хамаарышкан аргаларына үндөзилээн оюн-көргүзүг) • Педагогиктиг номчулгалар
Дыштанылга угланышкынныг	Уругларның иштики сагыш-сеткилин ада-иелерниң, кижизидикчи башкыларның киржилгези-биле деткиири	• Байырлалдар эрттирери • Көргүзүглүг делгелге (ада-иелерниң болгаш уругларның ажилдары) • Бөлгүм болгаш секция ажилдары • Демнежилге өргээлери: “Адалар өөредии”, “Иелер чагы”, “Кырган-авам, кырган-ачам аптаразы”. • Кадык камгалаарының неделязы • “Өг-бүлөде уран номчулга”
Көргүзүг, танаштырылга медээлел угланышкынныг		• Тайылбыр-өөредиглиг булуннар: “Ада-иеге сүмө”, “Номчуурун сүмеледивис”, “Уруглар психологиязы”. • “Өгбе чагы”. Уруглар кижизидилгезинге хамаарышкан солуннар, журналдар, буклеттер (ШНЧУӨАЧ-ниң үндүрүлгелери). • Ажык эжик хүннери (неделязы): видеоматериалдар көөрү (садикке болган болуушкуннар, кичээлдер, байырлалдар азы оон-даа өске ажилдарның хевирлери), чаа үнген номнар танаштырылгазы.

2.6. Кадыы кошкак уруглар-биле ажилдаарының чамдык айтырыглары

Кадыы кошкак уругларның билиг чедип алырының дугайында

Уругларның кадыының кошкак байдалына: угаан-медерелиниң сайзыралы саадаан уруглар, шимчээшкини кызыгаарлыг, дыңнаар болгаш көөрү багай, аутист дээш о.ө. уругларның психологтуг сайзыралының, өөренип шыдаар арга-шинээниң бот-тускайлаң деңнелин ада-иениң чөпшээрели-биле тодарадып алыр. Диагностиктиг хыналданы өөренип көргөн соонда, кижизидилге айтырыглары тодараттынар: эдип-чазаар, деткиир, ниитилел амыдыралына, чон-биле харылзажырына чаңчыктырар дээш о.ө.

Уругларның кадыының байдалына таарыштыр программа тургазына Россия Федерациязының өөредилге болгаш эртем яамызының 1598 дугаарлыг “Кадыының байдалы кызыгаарлыг уругларны өөредириниң эге школаның ӨФКС бадылаарының дугайында” деп доктаалының база ол

ышкаш ниити өөредилге черлеринге ӨФКС негелделеринге дүүштүр ажылдап кылдынган программаларның төнчү туннелдерин кичээнгей углап алыры чугула. Чүгө дээрге ШНЧУӨАЧ-ның кадыы кошкак уруглар-биле ажылдаарының сорулгалары бурунгаар угланган турар ужурлуг.

Эмчи-психолог комиссиязының берген сүмелерин нзугаар кадыы кошкак уруглар-биле ажылдаары дараазында угланыышкыннарлыг:

- бажыңга өөредир уругларга таарыштыр ажылдаары;
- уругларның кадыының аайы-биле бөлүкөр тургузуп ажылдаары.

Уругларның кадыының байдалыңга таарыштыр кижизидилге ажылдарыңга ШНЧУӨАЧ-ның психолог, социал педагог, логопед, немелде өөредилгениң башкыларының база ада-иениң талазындан деткимче улуг болуру билдингир.

Уругларның кадыының кошкак талалары дараазында бөлүктөрни тургузуп турар:

- кулаа шуут дыңналас уруглар;
- дыңнаары кошкак уруглар;
- караа шуут көрбес уруглар;
- карааның көөрү кошкак уруглар;
- чугаазының сайзыралы багай уруглар;
- шимчээшкиннери кызыгаарлыг уруглар;
- угаан-медерелиниң сайзыралы саадаан уруглар;
- аутист уруглар.

Эмчилерниң, психолог башкыларының берген сүмелерин езугаар тускай эртемниң башкызы уругларны кижизидериниң, өөредириниң арга-методтарын шилиир.

ӨФКС кадыы кошкак уругларны өөредир, кижизидер айтырылганы көрүп каан. Кадыы кызыгаарлыг уруг бодунуң кадык үе-чергезиниң аразыңга оларның өөредилгезиниң деңнели-биле дүгжүп турар өөредилгени алыр, ынчаарда ону долгадаыр турар байдал болгаш өөренир чери ооң кадыкшылының онзагайыңга дүүштүр тургустунган болур. Кадыкшылының аайы-биле арга-шинээ кызыгаарлыг уругну хөй-ниити черлеринче кирип, сайзыралын деткиир, билиг чедип алырының байдалдырың өөредилге албан чери организаастаар. Долгандыр турар байдал болгаш өөренир чери ооң кадыкшылының онзагайыңга дүүштүр тургустунган болур ужурлуг. Уругларның кадык үе-чергези-биле удур-дедир харылзажырынын деткиир амыдыралчы дугуржулгага бичиизинден белеткээр. Өөредилгениң адырлар арызында интеграциялыг өөредилге чоруттунган турар ужурлуг. Уруг бүрүзүнүн бот-тускайлаң негелделерин хандыраарыңга ШНЧУӨАЧ-белен болурун чедип алырыңга бүгү таарымчалыг байдалдарны тургузар.

III. ПРОГРАММАНЫҢ ОРГАНИЗАСТЫГ КЕЗЭЭ

3.1. Программаның күүселдезин чорударынга сүмелеп турар өөрөдилге-методиктиг хандырылга

1. Алдын-оол А.Х., Назытпай Г.Т. Школа назыны четпээн уругларнын чугаа сайзырадырынын программазы. – Кызыл, 2008.
2. Бартан Ф.М. Технология обучения русскому языку в старших тувинских группах дошкольных образовательных учреждениях. – Кызыл, 2010.
3. Бичелдей К.А. поговорим по-тувински (Тывалап чугаалажылынар) – Кызыл, 2012;
4. Веракса Н.Е., Веракса А.Н. Познавательное развитие в дошкольном детстве: учебное пособие. – М., 2012.
5. Дамба Н.Ч., Саая Л.С., Ооржак Э.К. Школа назыны четпээн уругларнын тыва (төрээн) чугаа сайзырадырынын программазы. - Кызыл, 2010.
6. Дамба Н.Ч. Улустуң аас чогаалынын чамдык хевирлери-биле ажылдаарынга методиктиг сүмелер. - Кызыл, 2011.
7. Дамчай О.М. Уйнуку-оол Е.С. Культура традиционной тувинской семьи. - Кызыл, 2014.
8. Даржай Ш. Аас-кежиин бодарадыыл. – Кызыл, 2017;
9. Дугаржап А.Т. Тыва улустуң тывызыктары. – Кызыл, 2011.
10. Деменкова Н.И. Окружающий мир/ Хүрээлел. Перевод на тувинский язык Л.С. Кара-оол – Кызыл, 2008;
11. Ермолова Л.И. Игры, занятия и упражнения математического содержания. - Иркутск, 2000.
12. Куулар Н.Ш., Монгуш Ш.Ш, Ховалыг В.Ч. Энмек челээш/ Радуга-дуга. – Кызыл, 2017.
13. Монгуш Б.М., Допул У.П. Чечен чогаал. Школа назыны четпээн уруглар албан черлеринге номчулгага чижек программа. – Кызыл, 2011.
14. Монгуш К-Л.Б. Тыва чоннун бурунгу ужурлары. – Кызыл, 2013.
15. Монгуш К.Ш. Бойдус үжүглели. – Кызыл, 2014.
16. Монгуш Б.М. Номчулга ному. – Кызыл, 2015 ч.
17. Орус-оол С.М.Тыва улустуң тоолдары.– Кызыл, 2012.
18. Салчак К.Б., Салчак Л.П. Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдеси. – Кызыл, 2016.
19. Самбуу И.У. Тувинские народные игры. – Кызыл, 1978.
20. Саая Л.С., Ооржак Н.О., Сат М.К. Ортумак бөлүкке төрээн (тыва) чугаа сайзырадылгазы-биле ажыл. – Кызыл, 2011.
21. Сарыг-оол С.А. Мой край – Тува – Москва, 1986.
22. Снегирев Г. Голубая Тува. – Москва, 1989.
23. Тувинская народная сказка. Ашак, кадай болгаш алдын кушкаш. Кызыл, 2009.
24. Сувакпит О.Ө., Кара-Күске Ч.К., Монгуш Б.М. Тыва уруглар ясли-садтарынга номчулга ному. – Кызыл, 2001.

25. Уруглар садынга өөрөдилге болгаш кижизидилге программазы / Авт.-сост. Чооду К-К.К, Ч.М.Доржу, З.Ш.Соян, Б.М.Монгуш, А.Х.Алдын-оол. – Кызыл, 1986.
26. Чооду К-К.К.Ырлажылыңар, уруглар. – Кызыл, 2012.
27. Чооду К-К.К. Амыдырап өөрениилем. – Кызыл, 2007.
28. Чооду К-К.К. Если бы продавались сны. – Кызыл, 2002.
29. Чооду К-К.К. Соок доңар бе? – Кызыл, 1977.
30. Шоюн А.С. Салгынчыгаш. Ясли-садик уругларыңа номчулга сеткүүлү.
31. Школа назыны четпээн уруглар албан черлеринге тыва чугаа сайзырадылгазының программазы. – Кызыл, 2010.

3.2. Тыва Республиканың өөрөдилге болгаш эртем яамызының Национал школа хөгжүлдер инстидудунун чыып тургусканы, үндүргени немелде эртем-методиктиг болгаш электроннуг хевирниң ажилдары

1. Ашак, кадай болгаш алдын кушкаш. – Кызыл, 2009.
2. Ийи дамырак. Делегей чоннарының тоолдары. – Кызыл, 2009.
3. Матпаадыр. Уругларга аас чогаалы. / Тург. С.М. Орус-оол, Р.С.Чакар. – Кызыл, 2010.
4. Рамазанова М.А. Күскежик (орус дылдан Монгуш К-Л, А. Шоюн очулдурган). – Кызыл, 1992.
5. Чуковский К. Ыылааш-сээк. Тоол. Тыва дылда. – Кызыл, 2009.
6. Хүнчүгеш. Сборник песен для детей / Сост. Танов В.А. На тувинском и русском языках. – Кызыл, 2012.

Кичээлдер эрттиреринге ажыглаарыңа электроннуг хевирниң эртем-методиктиг ажилдары

Дискиниң ады	Класс	Ажылдың хевир, шыгжаарының аргазы, объём	Авторлар болгаш ажылдап кылганнар	Системниң негелделер	Үндүрген чылы болгаш чери
Улусчу ужурлар (электроннуг өөрөдилгелиг үндүрүлгө)	1 класс	Видео, DVD, 1 час 20 минут 8 секунд	Сундуй Г.Д., Шаалы А.С., Ондар Г.К., Монгуш В.Б., НШХИ.	ОС Windows 98/XP/Vista с предустановленными MS IE v.5.0+и Media Player v.10.0+DVD привод	Кызыл, 2008 г.
Улусчу ужурлар (электроннуг өөрөдилгелиг үндүрүлгө)	2 класс	Видео, DVD, 37 минут 3 секунды	Сундуй Г.Д., Шаалы А.С., НШХИ.	ОС Windows 98/XP/Vista с предустановленными MS IE v.5.0+и Media Player v.10.0+DVD привод	Кызыл, 2008 г.
Улусчу ужурлар (электроннуг өөрөдилгелиг үндүрүлгө)	3 класс	Видео, DVD, 52 минуты	Сундуй Г.Д., Шаалы А.С., Монгуш В.Б., НШХИ.	ОС Windows 98/XP/Vista с предустановленными MS IE v.5.0+и Media Player v.10.0+DVD привод	Кызыл, 2008 г.

Улусчу ужурлар (электроннуг өөредилгелиг үндүрүлгө)	4 класс	Видео, DVD, 23 минуты 50 секунд	Сундуй Г.Д., Шаалы А.С., НШХИ.	ОС Windows 98/XP/Vista с предустановленными MS IE v.5.0+и Media Player v.10.0+DVD привод	Кызыл, 2008 г.
Улусчу ужурлар (электроннуг өөредилгелиг үндүрүлгө)	5 класс	Видео, DVD, 34 минуты 18 секунд	Сундуй Г.Д., Шаалы А.С., НШХИ.	ОС Windows 98/XP/Vista с предустановленными MS IE v.5.0+и Media Player v.10.0+DVD привод	Кызыл, 2008 г.
Улусчу ужурлар (электроннуг өөредилгелиг үндүрүлгө)	6 класс	Видео, DVD, 55 минуты 30 секунд	Сундуй Г.Д., Шаалы А.С., НШХИ.	ОС Windows 98/XP/Vista с предустановленными MS IE v.5.0+и Media Player v.10.0+DVD привод	Кызыл, 2008 г.
Улусчу ужурлар. Кыстын бүдүжү. (электроннуг өөредилгелиг үндүрүлгө)	7 класс	Видео, DVD, 1 час 4 минуты 20 секунд	Сундуй Г.Д., Шаалы А.С., Монгуш В.Б., НШХИ.	ОС Windows 98/XP/Vista с предустановленными MS IE v.5.0+и Media Player v.10.0+DVD привод	Кызыл, 2008 г.
Улусчу ужурлар. Эр чол. (электроннуг өөредилгелиг үндүрүлгө)	7 класс	Видео, DVD, 1 час 4 минуты 20 секунд	Сундуй Г.Д., Шаалы А.С., Казырыкпай Б.О., НШХИ.	ОС Windows 98/XP/Vista с предустановленными MS IE v.5.0+и Media Player v.10.0+DVD привод	Кызыл, 2008 г.
Корней Чуковский "Былааш-сээк" (Чуруктуг уран-чечен тоол)	Школа назыны четпээн уругларга	Видео, DVD	Сундуй Г.Д., Допул У.П., Монгуш Б.И., НШХИ.	ОС Windows 98/XP/Vista с предустановленными MS IE v.5.0+и Media Player v.10.0+DVD привод	Кызыл, 2013 г.
Тыва улустун тоолу "Ашак, кадай болгаш алдын кушкаш"		Видео, DVD	Тыва улустун Һзу- чаңчылдар, аас чогаал болгаш ус-шеверлер төвү. НШХИ.	ОС Windows 98/XP/Vista с предустановленными MS IE v.5.0+и Media Player v.10.0+DVD привод	Кызыл, 2013 г.

1 класс.Тема: Бистин өг-бүлевис. Төрээн черим. Өг-чурттаар чер.

2 класс.Тема: Чаңчылдың чаражы. Кижиниң чаражы – бүдүжүнде.

3 класс.Тема: Кижиниң болгаш бойдус. Бойдуска тыва кижиниң онзагай хамаарылгазы. Ыяш ужурлары, үнүштер, куштар дугайы. Аң-меңге тыва кижиниң хамаарылгазы. Чыл санаашкыны. Хүн, суг, Бойдус камгалалы.

4 класс.Тема: Кижиге эш херек. Делегейниң чоннары. Байырлалдар дугайында.

5 класс.Тема: Бойдус болгаш улусчу ужурлар. Тыва улустун оран дугайында билишкени. Ыяш дугайында. Төрээн черим даштары. Бойдуска хамаарышкан ужурлар.

6 класс.Тема: Кижиги – бойдустун дээди чаяалгазы. Кижиги чаяаны. Сагыш культуразы.Назын эргилдези. Сагыш маңы. Сагыш аптаразы. Кижиги октаргайы, хей-аъды, сүлдези.

7 класс.Тема: Кыс кижиги амыдыралдың чаяакчызы. Мөзү-шынар кижизидилгези. Аажы-чаң хөөннежилгези. Кыс уругнун бодун алдынарынын ужурлары.Чугаа аяны. Чугаа культуразы.

7 класс. Тема: Эр чол.Даг дег караны довук дег ак базар. Арага халавы. Кайда силер, төрөөн черим эзирлери.

3.3. Программаның күүседиринге эргежок чугула материал-техниктиг хандырылга

ШНЧУӨАЧ-нын кижизидилгелиг, өөредиглиг ажил-чорудулгазын шынарлыг күүседиринге материал-техниктиг хандырылганың негелде нзугаар чогуур деңнелге турары чугула.

ШНЧУӨАЧ уругнун бүгү талазы-биле кижигтинеринге таарымчалыг байдалдарны тургузар.

Уругларнын тыва чугаазын сайзырадыр сорулганы чедип алырынга тыва кижиниң амыдырал-чуртталгазынга чугула херек дериг-херекселдер, көргүзүг материалдары, кичээлдер эрттиреринге таарымчалыг кылдыр дериттинген өрээлдер турары албан.

Арыг-силиг сагыырынын негелделерин күүседиринге Россия Федерациязынын өөредилге болгаш эртем яамызынын 2013 чылдың октябрь 17-де 1155 дугаарлыг «Об утверждении федерального государственного образовательного стандарта дошкольного образования» дужаалы кол документ болур.

Уругларнын тыва чугаазынын сайзыралын чедип алырынга өөредиглиг бешадырларнын кичээлдериниң сорулгаларын боттандыраарынга таарымчалыг кылдыр кылыр. Уругларны сайзырадыр байдалдарны эптиг болдулар өрээлдер назы-хар аайы-биле тыва чоннун ниити культуразын таныштыраарынга таарыштыр кылдынар.

Тыва чугаа сайзырадыр өрээлдерге ийи-үш хардан эгелээш, школа баргыже дээр уругларнын тыва мөзү-шынарын чажындан хевирлээринге: амыр-менди нзулалындан, эвилең-ээлдек, хүндүлээчел, чугаазы чарт, кадык-шыырак, сонуургак, мерген, холу-буду туттунгур, аваангыр, кежээ, төрелзек болурунга таарымчалыг көргүзүг херекселдери, эт-херексел, ойнаарактар, макеттер дээш оон-даа өске чүүлдер турар.

Амыдыралдың хөгжүлдезиниң аайы-биле тыптып турар чаа үениң ЭӨР дериг-херекселдери: телевизор, компьютерлер, ноутбук дээш оон-даа өске эт-херекселдер уругларнын делгем сайзырадыр ажил-чорудулгаларга херек.

Кадыынын байдалы кызыгаарлыг уругларга онза кичээнгей турар болгаш олдарны кадыын быжыглап, деткиир ажил-чорудулгага ажыглаар дериг-херекселдер ШНЧУӨАЧ-га албан турар дээрзи билдингир.

КАПСЫРЫЛГА 1. УРУГЛАРНЫҢ ТЫВА ЧУГАА ШИҢГЭЭТКЕНИН ХАЙГААРААР ОНААЛГАЛАРНЫҢ ЧИЖЕК ХЕВИРЛЕРИ

Уругнуң бот-тускайлаң сайзыралының деңнелин хынаарының чылдагааннары болгаш сорулгалары:

1. Өөренир харык-шинээниң бот-тускайлаң онзагайын өөренип көөр (уругну деткип турары, өөредилге чедип алырының байдалы, курлавыры, сайзыралыңга хамаарыштыр профессионал эдилгелер кылыры).
2. Уругларның деңнелин барымдаалап, таарымчалыг ажылдаары.
3. Херек апарганда психолог дузазы-биле тодаргай диагностикактиг ажылды чорудары [1].

Тыва чугааны шиңгээткенинге хамаарыштыр чижек диагностикактиг онаалгалар

Ортумак бөлүк. Диагностикактиг онаалгалар

1. Кыйгырыг (дилег...) чугааның утказын билип турарын хайгаараарыңга

Сорулгазы: Долгандыр турар кижилерниң чугазының утказын база кижизидикчи башкының айтып бергени-биле ажылды уругларның күүседип турарын илередири.

Диагностикактиг онаалганың утказы	Хайгаараарының негелделери
<p>Онаалга 1. «Эккеп берем...Көргүзем...Аппарып берем...» дээн дилег уткалыг кылдыныгларны күүседиринге онаалга. Башкы уругга чугаалаар: – Айтып көрөм, машина, ойнаар-кыс, кажык, эник ...кайда-дыр? – Меңээ ак, кызыл... бөмбүктү, шарикти, аяктарны ...ап берем. – Меңээ үш (2, 4,5) кажыктан... омааштан...ап берем.</p> <p>Онаалга 2. Бир чүвениң кезээн тодарадыры. Уругнуң мурнунга <i>ойнаар-кыс, машина, ыт, куш...</i> салып каар. – Бо ойнаар-кыс.Ойнаар-кыстың бажын, хаваан, чаагын, сегелин, эриннерин, кастыын, чөвээн, холун...айтып көрөм. Чижээ: Бо дөңмек.</p> <p>Онаалга 3. «Өг-бүле чуруу». – Аванны, ачаңны, кырган-аваңны...айтып көрөм.</p> <p>Онаалга 4. Оюн «Өг иштин аайлаар». – Черде сырткыты чыдар черинге салып каап көрүңер. – Аяк-шынакты үлгүүргеже суп каг (тавакты, серээни, шопулакты...).</p> <p>Онаалга 5. Оюн«Кара-кысты чемгерээли». – Кара-кыска чиир чемин каап берем (каша, хлеб, яблук, шай).</p>	<p>3 балл – уруг онаалганың шуптузун чазыг чок, боду кылып турар.</p> <p>2 балл – онаалганы башкының улуг эвес дузазы-биле кылып (көгүдүп, немелде айтырыглар салып тургаш...).</p> <p>1 балл – онаалганы чүгле башкының дузазы-биле кылып турар.</p>
Онаалга 6. Оюн «Ийе, чок»	3 балл – башкының

<p>Башкы караан шийип алгаш, кандыг-бир чүвени холу-биле туткаш, оон адын адаар. Башкы шын адаар болза, уруглар «ийе» дээр, а бир эвес шын эвес адаар болза, «чок» дээр.</p> <p>Башкы хөй чазып турар боор, башкы шын эвес адаарга, уруглар шын кылдыр адаар.</p>	<p>айтырыын шын билип турар, «ийе», «чок» деп айтып турар.</p> <p>Чүвелерниң аттарын шын адап турар.</p> <p>2 балл– башкының айтырыын шын билип турар, «ийе», «чок» деп харызында чазып турар, 1-2 чүвелер аттарын билбес.</p> <p>1 балл– онаалганы чүгле башкының дузазы-биле кылып турар, айтырыгның утказын билип турар, харызын аас-биле эвес, а бажы-биле харыылап турар.</p>
---	--

2. Уругнун сөс курлавырының байдалын хайгаараарыңга

Сорулгазы: Уругларның сөс курлавыры кайы-хире байып турарын илередир (бодун долгандыр эт-сеп, чүве аттарын, санын, ылгавыр демдээн адап турары).

Диагностиктиг онаалганың утказы	Билиг үнелээринин негелделери
<p>Онаалга 1. Ойнаарактарның болгаш өрээлде чүвелерниң аттарын тывары, шын адаары. Башкы чүвелерже айыткаш айтырар «Бо чүл?»</p>	<p>3 балл– ойнаарактар, ногаа-чимис аймаан, паш-сава, идик-хеп адын шын адап турар.</p>
<p>Онаалга 2. Чугаазыңга эт-сепке хамаарышкан чүве аттарын ажыглап билири.</p> <p>Башкы сюжеттиг чурукту көргүзер («Чечен-кыстың өрээли», «Авамның өрээли», «Уран-оолдун өрээли»), уруглар ында эт-херекселдер аймаан айтыр, шын адаар.</p>	<p>2 балл– айыттыңган шупту ойнаарактарның адын чедир адавайн турар.</p>
<p>Онаалга 3. Чугаазын сайзырадыры. «Сен бөгүн кандыг идик-хеп кедип алдың, биске чугаалап берем. Кара-оолдун идик-хеви кандыг-дыр?»</p>	<p>1 балл– башкының дузазы-биле адап турар, сөстүн эге</p>
<p>Онаалга 4. Чугаазыңга дириг-амытаннар аттарын шын адаары, чуруктан азы чүвелер аразындан шын тывары. Башкы сюжеттиг чуруктанайтырар: «Бо чүл?», «Бо чүве кадыгыл?»</p>	<p>слогун адаарга, эдерти адап турар.</p>
<p>Онаалга 5 . Чугаазыңга чүвелерниң демдээн, шынарын, өңүн</p>	<p>3 балл– боду шын</p>

<p>илереткен демдек аттарын ажыглаары, шын адаары. Оюн: «Кандыг?». Карточкаларда азы сюжеттиг чуруктарда янзы-бүрүүнүг, хемчээлдиг ойнаарактар бар: хумун ак, ногаан (улулг, бичии, ыяш, демир) ... Башкы ойнаарак тың демдээн, хемчээлин, шынарын, өңүн айтырар. – Чүл бо? (Машина). – Машина өнүкандыг-дыр? Машинаның хемчээли кандыг-дыр? – Бо чүл? (Шоколад). – Шоколад кандыг-дыр? Чигирзиг азы ажыг? дээш о.ө.</p>	<p>адап турар. 2 балл – чүвелернин демдээн долу эвес адап турар азы чүгле чаңгыс таталай адап турар. (чүгле өңүзү хемчээли) 1 балл –улулг кижиниң дузазы-херек, чүвелернин шынарларын адап шыдавайн турар.</p>
<p>Онаалга 6. И Чугаазынга чүвелерниң санын илередирин ажыглап турар, шын адаары. Башкы «Өскүс-оол» деп тоолдуң чурууун көргүскеш, шыдыраалап олар кижилерниң санын айтырар. «Үш адыг» деп орус улустун тоолунга сюжеттиг чурукту көргүзөр, ында каш саңдай, стол барын санадыр, саннарны шын ададыр. Сюжеттиг чурук «Шыкта бызаалар», каш бызаа барын санаар (чыдары, турары, маңнап турары)</p>	<p>3 балл –бешке чедир боду шын санап турар . 2 балл –санны дес-дараалаштыр адаарынга будалып турар. 1 балл –улулг кижиниң дузазы үргүлчүхерек, чүвелерниң саннарын шын адап шыдавайн турар.</p>

3. Уругнуң харылзаалыг чугаа тургузар арга-шинээн хайгаараарынга

Сорулгазы: Чугаазынга бөдүүн домактарны, чаңгыс аймак кежигүннерлиг бөдүүн домактарны уругларның ажыглап билир деңгелин илередир.

Диагностиктиг онаалганың утказы	Билиг үнелээринин негелделери
<p>Онаалга 1.Ситуациялыг оюн «Бистиң оовүсте чаа төреливис келген». – Төреливис-биле таныжып аар бис бе? – Че. Экии, силерниң адыңар кымыл? – Мени Ангыр-оол дээр. – Таныжып аар бис бе? – Че. Сээң адың кымыл? – Мен Саян-дыр мен. – Сен узун чаштыг сен бе? Кыс сен бе?</p>	<p>3 балл – айтырыглар болгаш онаалгаларның утказын билип, шын харыылап турар. 2 балл – айтырыглар болгаш онаалгаларның утказын чедир билип</p>

<p>– Чок.Ону тевек дээр. – Оол сен бе? – Ийе.</p> <p>Онаалга 2. Чурук азы сюжеттиг чурук-биле ажыл «Өг-бүле»? или «өгде (бажында кым чурттап турарыл)?» (Авам, ачам, кырган-авам, кырган-ачам, угбам, акым, дуңмам)</p> <p>Онаалга 3. Оюннуг мергежилге «Чеди анай». Башкы чурукта каш анай барын санадыр, чүнүкылып турарын айтырар.</p>	<p>шыдавайн баар, харызында 1-2 чазыг кылып турар. 1 балл - башкынын азы улуг улустуң дузазы-биле харыылап турар, сөстүң эге слогун, домактың эге сөстөрүн адаарга, эдerti адап турар.</p>
<p>Онаалга 4. Башкы уругларның ынак шүлүүн тыва азы орус дылга номчуурун дилээр. (салаалар-биле оюн).</p>	<p>3 балл - уруглар сөстөрүн чарт адап турар, тыва болгаш орус сөстөрүн онзагайын шын адап турар. 2 балл - чугаалаары шоолуг чарт эвес. 1 балл - уруг чангыс-даа шүлүк билбес.</p>

УЛУГ БӨЛҮК. Хайгаарал чорудар диагностикадиг онаалгалар чижектери

Сөс курлавыры

Сорулгазы: уругларның сөс курлавырының хевирлеттингенин, аңгы-аңгы чүвөлөр аттарының ниити адын, кезектерин билерин; чугаазынга чүве аттарын, демдек аттарын, кылыг сөстөрүн ажыглап билер деңнелин тодарадып илередир.

Диагностикадиг онаалганың утказы	Билиг үнелээринин негелделери
<p>Онаалга 1. Чугаазынга дириг амытаннарның төлдерин адаар чүве аттарын ажыглап, шын адап турар.</p> <p>Задание 2. Чугаазынга чүвөлөргө кезектеринин аттарын ажыглап, шын адап турар (бажыңның кезектери, өгнүң кезектери, машинаның кезектери ...) Башкы уругга чүвөлөргө кезектерин көргүскөш, айтырар, уруглар харыылаар, шын адаар.</p> <p>Онаалга 3. Башкы кандыг-бир чүвениң кезектерин тывар онаалга бээр, уруглар айтыр, шын адаар (бажыңның крышазы, өгнүң дээвири...).</p>	<p>3 балл – дириг амытаннарның төлдеринин адын, бир чүвөлөргө кезектерин шын айтып, адап турар. 2 балл – дириг амытаннарның төлдеринин адын, бир чүвөлөргө кезектерин чедир шын айтып, адап турар. 1 балл – башкының дузазы-биле адап турар, сөстүң эге слогун адаарга, эдerti адап</p>

<p>Онаалга 4. Чүвөлөрнүн ниити адын тодарадырынга онаалга. Оюн «Чаңгыс сөс-биле ада». Хой, өшкү, инек, аът – чүл ол? (Мал-маган.) Кандыг оюннарны билир силер? («Сайзана», «Ужар-ушпас») Башкының шиитпири-биле ниити темага онаалгаларның хевирин тургузуп аар: «Эт-херекселдер», «Ногаа аймаа», «Чимис аймаа», «Хеп аймаа», «Аяк-сава аймаа», «Куштар»...</p>	<p>турар.</p> <p>3 балл – ниити чүве аттарын шын адап, аңаа немей боду 2-3 сөстөрнү адап турар.</p> <p>2 балл – харызынга улуг улустуң дузанын ап турар, ниити билиглернүн шуптузун адавайн турар.</p> <p>1 балл – башкының дузаны-биле адап турар, сөстүң эге слогун адаарга, эдерти адап турар.</p>
<p>Онаалга 5. Оюн «Хуулгаазын шын сөс». Башкы бөлүктөп чураан азы чаңгыс аай темалаг чүвөлөр чураан чурук көргүзөр, уруглар оларның өң-чүзүнүн, хемчээлин тодарадыр:</p> <p><i>Огурец ногаан.</i> <i>Лимон сарыг.</i> <i>Морковь кызыл.</i> <i>Картошка хүрең.</i> <i>Капуста ногаан дээш о.ө.</i></p>	<p>3 балл – чүвөлөрнүн шын адап, шынарларын, демдектерин шын тодарадып турар.</p> <p>2 балл – чүвөлөрнү шын адаарынга, шынарларын, демдектерин шын тодарадырынга чазып турар.</p> <p>1 балл – үргүлчү башкының дузаны-биле адап турар, сөстүң эге слогун адап бээрге, эдерти адап турар.</p>

Харылзаалыг чугаа

Сорулгазы: Програмада өөрениринге бердинген чугаа кезектеринин барык дөгөрезин ажыглап тургаш, улуг кижинин айтырыынга уругларның харызынының шынарын илередип тодарадыры; сюжеттиг чуруктарга, ойнаарактарга дүүштүр улуг эвес харылзаалыг чугааны чогаадыры, чечен чугааны эдерти чугаалап билеринин деңгелин; чугаазынга хүндүлел сөстөрнүн («Четтирдим», «Ажырбас», «Экий», «Болур бе?») ажыглап билерин илередири.

Диагностиктиг онаалганын утказы	Билиг үнелээринин негелделери
<p>Онаалга 1. Сюжеттиг чуруктарны көргөш, айтырыгларга харыылаар.</p> <p>«Мээң төрелдерим»: Чурукта кымнарны көргүскенил? – Акым, даайым.... Күүйүм чүнү кылып турарыл? Кырган-авам кайда олур? Чүнү кылып тур? (Кырган-ачам, угбам, даайым, акым, чаавам)</p> <p>«Мээң чурттап турар черим»:</p>	<p>3 балл – айтырыглар болгаш онаалгаларның утказын билип, айтырыгларга шын харыылап турар.</p> <p>2 балл – башкының айтырыының шуптузунга харыылап шыдавайн турар, дуза херек.</p>

<p>Чурукта кайы суурну (хоорайны) көргүскенил? – Кызыл хоорай, Сарыг-Сеп, Кызыл-Тайга... (бодунуң чурттап турар черин айтыр).</p> <p>Бо чүү деп черил?Ында кым ажылдап орар?</p> <p>Бо кудумчуну таныыр сен бе? Кым бо кудумчуда чурттап турарыл? (Кырган-ачам, угбам, даайым, акым, чаавам)</p> <p>Бо кудумчунуң ады чүл?</p> <p style="text-align: center;">«Даайымның аалы»:</p> <p>Чурукта кымнарны көргүскенил? – Акым, даайым....</p> <p>Бо аал кайы черде турар?</p> <p>Аалды долгандыр чүлөр барыл?</p>	<p>1 балл – башкының дузазы-биле адап турар, сөстүң эге слогун адаарга, эдерти адап турар. Харызы дулу эвес.</p>
<p>Онаалга 2. Чурукта чүвелерниң аттарын шын адап тургаш, бердинген темаларга дүүштүр тайылбырлык чугаа кылыр</p> <p style="text-align: center;">«Азырал амытаннар»:</p> <p>– Бо чүл?</p> <p>– Бо дириг амытан кайдачурттап турарыл? Ол чүнү чииринге ынагыл?</p> <p>– Бо дириг амытанның төлүн чүү деп адаарыл?</p> <p style="text-align: center;">“Черлик дириг амытаннар”</p> <p style="text-align: center;">“Үнүштер”</p> <p>Онаалга 3. Ойнаарактарга хамаарыштыр тайылбырлык чугаа кылыр. Ойнаар-кыс, адыгжыгаш, кодан, бөрү, диң...</p> <p>Бо чүү деп ойнаарак-тыр? – Ойнаар-кыс.</p> <p>Ол улуг бе азы бичии бе??</p> <p>Бо ойнаар-кыстың чүзүл? (Бажы, кулаа, бели, дөңмээ, караа, чодазы, макмалчыы...)</p> <p>Ойнаар-кыс чүнү кедип алган-дыр? Хептериниң өңү кандыг-дыр?</p>	<p>3 балл - чурукта чүвелерниң аттарын шын адап тургаш, бердинген темаларга дүүштүр тайылбырлык чугааны домак тургузуун үревейн боду шын кылып турар.</p> <p>2 балл – чугааны башкының дузазы-биле (айтып, сагындырып бээрге) кылып турар.</p> <p>1 балл – башкының дузасал айтырыгларының дузазы-биле чугааны тургузуп турар, домактың тургузуунда үзүк-чазык, төнгөн утка кирибейн турар.</p>
<p>Онаалга 4. Бодунуң дугайында чугаа кылыры.</p> <p>Ситуациялык оюн «Мээң аалчым –Бора-Шээлей (аңчы акым, малчын угбам)”</p> <p>Келген аалчыга баштай бодун таныштырар.</p> <p>Аалчызының дугайында өске эжинге чугаалап бээр.</p>	<p>3 балл– бодунуң дугайында чугааны уруг боду шын тургузуп турар. Харылзаалыг чугаазы чедингир, домак тургузу шын.</p> <p>2 балл– бодунуң дугайында чугааны башкының дузазы-биле күүседип турар.</p> <p>1 балл – бодунуң дугайында чугааны уруг боду шын тургузуп шыдавайн турар, башкының айтырыгларының дузазы-биле тургузуп турар.</p>
<p>Онаалга 5. Башкының шилилгези-биле бир-ле тоолду,</p>	<p>3 балл– чогаалдың</p>

чечен чугааны эдерти чугаалаар.	сөзүглелинге дүүштүр боду эдерти чугаалап турар, дес-дараалашкак утказын шын дамчыдып турар. 2 балл – чогаалдың сөзүглелинге дүүштүр эдерти чугаалаарынга башкының дузазын ап турар (айтырыгларны салып турар). 1 балл – чогаалдың сөзүглелин дамчыдарынга башкы улуг киржип, айтырылар салып, дузалажып турар.
---------------------------------	---

Чугааның грамматиктиг тургузуу

Сорулгазы: уругларның чугаазында чүве аттарын адап, чаңгыстың санынга, хөйнүң санынга, падеж кожумактарынга өскерттип, шын ажыглап билирин тодарадып илередири. Кылыг сөзүн, демдек аттарын, сан аттарын чугаага ажыглап билирин илередир.

Диагностиктиг онаалганың утказы	Билиг үнелээриниң негелделери
<p>Онаалга 1. Оюн «Мен кызыгааржы мен». Башкы магниттиг самбырага чуруктарны чыпшырып каар. Ойнаар дуран-биле ырактан хараан кижичи өттүнүп, хайгааралдыг чугаа кылыр – Мен долгандыр арга-ыяш көрүп тур мен. Дуу ында кодан тур... (Чугааның темазын башкы боду таарыштыр кылып алыр) Башкы: Ол чурукта кижилер көстүр-дүр бе? (– Чок, көрбейн турмен дээш о.ө.).</p>	<p>3 балл – уруг чүве ады биле кылыг сөзүнүн каттыжылгазын, демдек адының, ат орнунун каттыжылгазын чугаазынга боду шын ажыглап турар. Харылзаалыг чугааны тургузарынга сан, падеж кожумактарын ажыглап турары шын. 2 балл – сөс каттыжышкынарнын шын тургузарынга чазыглар бар, харылзаалыг чугаазында 1-2 чазыглар бар. 1 балл– сөс каттыжышкынарнын шын тургузарынга чазыглар хөй, харылзаалыг чугааны тургузуп шыдавайн турар.</p>
<p>Онаалга 2. Тоол «Аргада адыг». Башкы тоолга хамаарышкан чурукту көргүзер. – Бо тоолда чүлөр чурттап турарыл? Оларның саны каш? Кайда олар-дыр о.ө. Оюн “Аскак-кадай” – Кым сен? Доо кижиниң артында кымыл?..</p>	<p>3 балл – уруг чүве ады биле кылыг сөзүнүн каттыжылгазын, демдек адының, ат орнунун, сан адының каттыжылгазын чугаазынга боду шын ажыглап турар. Харылзаалыг чугааны</p>

<p>Онаалга 3. “Мээң, ооң, бистин, оларның” деп ат оруннарын ажыглаарыңга ситуациялыг азы темалыг оюннар ойнап тургаш, чугаазыңга ажыглаар. Оюн “Шын харыы”. Башкы чүвелерни көргүскөш, аттарын ададыр “Бо кымныңыл?” деп айтырыгга харыыладыр.</p> <p>– Бо чүл? Кайда турар-дыр? Бо кымныңыл? – Бо тон. (бөрт, ук, идик).Тонну шкафта азып каан. Бо тон мээңии-дир.</p> <p>– Кымның авазыл? –Мээң авам (дунмам).</p> <p>Башкы эрртирер ажыл-чорудулгазының темазын, канчаар ажылдаарын тып алыр.</p> <p>Онаалга 4. Падеж айтырыгларыңга сөстөрни өскертиринге онаалгалар Оюн “Кымда?” Башкы уругларның шын харыылаарыңга таарыштыр тургаскан айтырыгларны салыр, уруглар шын харыылаар.</p> <p>– Ном кымда? Огурец кымда? Анай кайда? (– Ном менде. Огурец Мишада. Анай кажаада...).</p> <p>Онаалга5.Кылдының илереткенкылыг сөстөрни билиринге онаалгалар.(Сюжеттиг чуруктар-биле ажыл, чугаага кылыг сөстөрүн, ат оруннарын ажыглаар).</p> <p>– Оол чүнүкылып тур? – Оол чуруттунуп олар. (Уруг чөмненип олар. Бызаа дешкилеп турар).</p> <p>– ... чүнү кылып турар?</p> <p>– Малчын чүнү кылып турар? (кадарып турар...).</p> <p>– Хадыңның бүрүлери канчап турар? (чайганып турар...)</p>	<p>тургузарыңга сан, падеж кожумактарыңга ажыглап турары шын.</p> <p>2 балл – сөс каттыжышкыннарын шын тургузарыңга бергедежип турар, харылзаалыг чугаазыңда 1-2 чазыглар бар.</p> <p>1 балл– сөс каттыжышкыннарын шын тургузарыңга чазыглар хөй, харылзаалыг чугааны тургузуп шыдавайн турар.</p>
--	--

БЕЛЕТКЕЛ БӨЛҮҮ. Диагностиктиг онаалгалар

Сөс курлавыры

Сорулгазы: уругларның чугаазыңда сөс курлавырының байып турарын илередир, чүве аттарын адап, чаңгыстың саныңга, хөйнүң саныңга, падеж кожумактарыңга өскерттип, шын ажыглап билирин тодарадып илередири.Харылзаалыг чугаазыңга кылыг сөстөрүн, демдек аттарын, сан аттарын ажыглап билирин илередири.

Диагностиктиг онаалганың утказы	Билиг үнелээринин негелделери
<p>Онаалга 1. Долгандыр турар черлер, чылдың үелери, дириг амытаннар, болгаш оон-даа өске тамаларга хамаарыштыр чугаазын сайзырадырыңга сөстөрни ажыглап өөренири. Башкы бодунуң шилилгези-биле чүвелерни көргүзөр, шын ададыр, айыткан черинге каап каарын дилээр.</p>	<p>3 балл – уруг долгандыр чүвелер аттарын боду шын адап база көргүзүп турар.</p> <p>2 балл - уруг долгандыр чүвелер аттарын шын адап база көргүзөринге башкы дузалажып берип турар. Башкының айтышкыны-биле кылып турар.</p>

	1 балл – чүвелер аттарын башкының дузазы-биле адап турар, сөстүң эге слогун адап бээрге, эдерти чугаалап турар. Харызы долу эвес.
<p>Онаалга 2. Ниити билиглерге хамаарышкан онаалгалар. Оюн «Чаңгыс сөс-биле харыылаңар». Тон, идик, бөрт – чүл ол? (Кышкы хептер.) Оон өске кышкы хептерни адап көрүңерем. Инек, хой, чылгы – кандыг дириг амытаннарыл? (Азырал амытаннар.) Силерде кандыг азырал амытаннар азырап турарыл? Чараа-чечен, өрге, адыг – кандыг амытаннарыл? (Черлик амытанар.) Оон өске кандыг черлик амытаннар билир силер? Башкының чогаадыкчы ажылдаарындан «Чылдың үелери», «Ачамның (авамның) эдилелдери», «Өөредилге дериг-херекселдери», «Машиналар хевирлери» дээш о.ө. онаалгаларны кылып аар.</p>	<p>3 балл – уруг ниити чүвелер аттарын боду шын адап база көргүзүп турар, немей 2-3 чүвелерниң ниити аттарын кирип турар</p> <p>2 балл – уруг харызын улуг кижиниң дузазы-биле чугаалап турар, ниити чүвелерниң аттарын шуптузун адап шыдавайн турар.</p> <p>1 балл – башкының дузазы-биле харыылап турар, сөстүң эге слогун адап бээрге, эдерти чугаалап турар. Харызы долу эвес.</p>
<p>Онаалга 3. Оюн «Айтырыг-харыы» «Кым чүнү кылып тур?». Өөрөңгө таматиктиг бөлүктөргө хамаарыштыр башкы айтырыгларны салыр.</p> <p>Онаалга 4. Оюн «Домакты төндүр»: Инекти авам ... (саар). Бажыңны тудугжу... (тудар). Кижилер автобуска (таксиге, поездиге...) ... (олурап). Башкы уругларны... (өөредир). Бердинген онаалгаларны дедир база кылып болур: Инек саар кижиге – (саанчы)...</p> <p>Онаалга 5. Оюн «Шын сөстү тып»: Чүнү хайындыраарыл? (Кашаны, мүннү, компотту, помну.) Чүнү садып ап болурул? (Ойнаарактарны, хлебти, платьени, авамны.) Чүнү чип болурул? (Кашаны, яблокту, мүннү, бөмбүктү) Чүнү чуп болурул? (Холдарны, арынны, тавакты, хемни.)</p>	<p>3 балл – сөстөрү, ниити чүвелер илереткен сөстөрү, кылдыныг илереткен сөстөрү, мергежил сөстөрүн ... уруг боду шын адап, көргүзүп турар.</p> <p>2 балл – сөстөрү, ниити чүвелер илереткен сөстөрү, кылдыныг илереткен сөстөрү, мергежил сөстөрүн ... уруг боду шын адап, көргүзүп шыдавайн турар, чазыглар эртип турар.</p> <p>1 балл – чүгле улуг улустуң дузазы-биле харыылап турар, башкының дузазы-биле харыылап турар, сөстүң эге слогун адап бээрге, эдерти чугаалап турар. Харызы долу эвес.</p>

Харылзалыг чугаа

Сорулга: улуг улустуң айтырыгларыңа бодунуң назы-харыңа дүүштүр шын харыылап, чурукка, дыңнаан тоолунга, сюжеттиг чуруктарга улуг эвес чечен чугааны чогаадып, эдерти чугаалап, делгеренгей харылзаалыг чугаалап шыдаар арга-шинээн илередири.

Диагностиктиг онаалганың утказы	Билиг үнелээриниң негелделери
Онаалга 1. Бердинген темаларга харылзаалыг	3 балл-бердинген темаларга база

<p>тайылбыр чугааны кылып билиринге онаалгалар. «Авамның ажылы», «Мээң хоорайым», «Мээң чуртум»...: Кымнарыл бо? Кайда чурттап турар? Чүнү кылырынга ынак? «Хол-биле кылыр ажылдар», «Угаан-биле кылыр ажылдар»...</p>	<p>ойнаарактарынга, сюжеттиг чуруктарынга дүүштүр харылзаалыг тайылбыр чугааны боду, чугаазының утказын дес-дараалаштыр, домактарның тургузуун шын кылдыр тургузуп шыдаар. 2 балл - чугааны башкының дузазы-биле (айтырыглар, сюжетти сагындырып турарындан) күүседип турар. 1 балл – чугааны дамчыдарынга башкы киржип, айтырыглар салып, дузалажып турар.</p>
<p>Онаалга 3. Тоолдарны эдерти чугаала «Теремок»... Онаалга 4. Бодунуң, ада-иезиниң, төрелдериниң, долгандыр турар кижилер, бойдус ... дугайында харылзаалыг чугаа тургузары. Чугаа оюннары «Мультфильм (хоорай, суур, орук, аржаан...) дугайында чугаала. Айтырыг салып өөренири: Сээң адың кымыл? Харың кажыл? Кайда чурттап турар сен? Аван, ачанны кым дээрил? Башкыңның ады кым? Сээң эжиң ады кым</p>	<p>3 балл – тоолдуң, чечен чугааның утказын шын эдерти чугаалаарын уруг боду күүседип турар. Харылзаалыг чугаазы чедингир, домак тургузуу шын. 2 балл – тоолдуң, чечен чугааның утказын уруг башкының айтырыгларының дузазы-биле кылып турар. 1 балл – эдерти чугааларынга уруг бергедеп турар, боду шын тургузуп шыдавайнтурар, башкының айтырыгларының дузазы-биле тургузуп турар.</p>
<p>Онаалга 5. Башкының дилээ-биле ынак шүлүүн тыва азы орус дылга номчууру(<i>дүрген чугаа, үлегер домак...</i>).</p>	<p>3 балл – уруглар сөстөрүни чарт адап турар, тыва болгаш орус сөстөрүниң онзагайын шын адап турар. 2 балл – чугаалаары шоолуг чарт эвес. 1 балл – уруг чаңгыс-даа шүлүк билбес.</p>

Чугааның грамматиктиг тургузуу

Сорулга: уругларның чугаазында чүве аттарын адап, чаңгыстың санынга, хөйүнүң санынга, падеж кожумактарынга өскерттип, шын ажыглап билирин тодарадып илередири. Кылыг сөзүн, демдек аттарын, сан аттарын чугаага ажыглап билирин илередир.

Диагностиктиг онаалганың утказы	Билиг үнелээриниң негелделери
<p>Онаалга 1. Чугаа кезектерин билиринге. Чуруктарга дүүштүр шын харыы бээри:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Ойнаарак – ойнаарактар • Мында – дүгдө 	<p>3 балл – программаның негелделеринге дүүштүр уруг чугаазында чугаа кезектерин, сөс каттыжышкыннарының</p>

<ul style="list-style-type: none"> • Дүүн – бөгүн • Кылган-кылганнар <p>Онаалга 2. Оюн “Антонимнер-синонимнер”.</p> <p>Онаалга 3. Оөн “Өңнүг чурук” ...</p>	<p>холбааларын шын ажыглап, харылзаалыг чугааны кылып билир.</p> <p>2 балл – сөс каттыжышкыннарының холбааларын шын ажыглаарында, харылзаалыг чугаа кылып билиринге 1-2 частырыгларны кылып турар.</p> <p>1 балл – сөс каттыжышкыннарының холбааларын шын ажыглаарында, харылзаалыг чугаа кылып билиринге хөй частырыгларны кылып турар.</p>
<p>Онаалга 4. “Чанында, артында, кыдыында, мурнунда, кырында, адаанда” деп сөстөрни шын адап, ажыглап билиринге онаалгалар.</p> <p>“Ойнаарактарны каап каг”. Башкының дилээ-биле ойнаарактарны айыткан черинге салыр.</p> <p>Оюн “Чажыржылы” (бир чүвениң ...салыр).</p> <p>Оюн “Тып”(кайда олур, чыдыр, тур...).</p> <p>Онаалга 5. «Кайда?» деп айтырыгның утказын билип турарында олурары. Башкы чуруктарны көргүскөш, чүвелерниң кайда турарын билип турарында онаалгалар. (дириг амытаннар (адыг, инек, балык) болгаш оларның чурттап турар черлери (хем, арга, тайга, бажың...)</p> <p>Оюн «Дузалаш». Дириг амытаннарны адааш, чурттап турар черин шын адаар.</p>	<p>3 балл – домакты шын тургузуп турар, падеж кожумактарын, наречиелерни шын ажыглап</p> <p>2 балл – онаалганы кылырында бергедээшкингетаваржып турар, 1-2 чазыглар бар.</p> <p>1 балл – онаалганы кылып шыдавайн турар, хөй чазыглар бар.</p>

Школа баар назылыг уругларга онаалгалар хевирлери

Онаалга 1.

Сени кым дээрил? Каиш харлыг сен?

- А) 2 домак-биле харыылап турар – 3 балл.
- Б) Сөстөр-биле үзүк-чазык харыылап турар – 2 б.
- В) Орус дылда харыылап турар – 1 б.

Онаалга 2.

Кайда чурттап турар сен?

- А) 1 домак-биле харыылап турар – 3 балл.
- Б) Сөстөр-биле үзүк-чазык харыылап турар – 2 б.
- В) Орус дылда харыылап турар – 1 б.

Онаалга 3.

4-5 чурукту көргүскеш, ында чүверерниң аттарын шын адаары.

- А) Шуптузун шын адап турар – 3 б.
- Б) 2-3 шын харыы – 2 б.
- В) 1 шын харыы – 1б.

Онаалга 4.

Ойнаарактар көргүскеш, оларның өң-чүзүнүн, бүдүжүн тодарадыры. Өг кандыг? Орун кандыг?

- А) Шуптузун шын адап турар – 3 б.
- Б) 2-3 шын харыы – 2 б.
- В) 1 шын харыы – 1б.

5-6 чурукту көргүскеш, ында чүве аттарын тодарадыр, үннерни, сөстөрни шын адаары.

- А) Үннерниң шуптузун шын адап турар – 3 б.
- Б) 2 сөстү, үннерин шын эвес адап турар – 2 б.
- В) 3-4 сөстү, үннерин шын эвес адап турар – 1 б.

Онаалга 6.

Чаңгыс аай уткалыг бөлүктөргө хамааржыр чүвелер салып каарга, оларның ништи адын тывары, шын адаары(5 чүвелер).

- А) Бөлүктөп база чаңгыстап шын адап турар – 3 б.
- Б) Частырыглар бар – 2 б.
- В) Тыва дылга адаары арай багай, орус сөстөр ажыглап турар – 1 б.

Онаалга 7.

Сюжеттиг чуруктар-биле ажыл, чурукка дүүштүр айтырыгларга харыылаары: Оол (-дар) чүнү кылып турарыл? Уруг (-лар) чүнү кылып турарыл?

- А) Шуптузун шын харыылап турар – 3 б.

Б) 2-3 шын харыы – 2 б.

В) 1 шын харыы – 1б.

Онаалга 8.

Орус дылдан тыва дылче домактарны очулдуары.

А) домактарны шын тургузуп турар – 3 балл.

Б) домактарны тургузуп турарында частырыглар бар – 2 б.

В) бергедежип турар – 1 б.

Онаалга 9.

Шүлүктүшын, аянныг номчуурунга.

А) Шын, аянныг номчуп турар – 3 балл.

Б) Сөстөрни адаарында частырыгларлыг, чартыын номчуп турар – 2 б.

В) Аянныг чугаалаарынга бергедежип турар – 1 б.

Онаалга 10.

Чүвелер берип азы чурук көргүзөр, оларга дүүштүр сюжеттиг чугаа кылыр.

А) 2-3-тен хөй домактарлыг чугааны тургузуп турар – 3 балл.

Б) 2 домактарлыг чугааны тургузуп турар – 2 б.

В) 1 домактыг чугааны тургузуп турар – 1 б.

КАПСЫРЫЛГА 2. Хайгаараар арганың дузазы-биле метапредметтиг түңнелдерни илередири

Уругнуң школага беленин бадыткаар кол негелде – чаа чүүлдү баш удур билип алыксаар, сонуургак, сонуургаачал аажы-чаңының, уругнуң бот-идепкейиниң сайзыралы, ооң улуг улус болгаш эш-өөрү-биле харылзаа тудуп билири.

Ажылды башкының чорудары: өөредилге ажыл-чорудулгазының янзы-бүрү аргаларын ажыглап билиринге уругну *чепсеглээри*, ук билиглерни шиңгээдип алган соонда, уруг *боду* «өөрениксей бердим» деп шиитпирге сонуургалдыг келир кылдыр ажылдаары. Уругну бот-тускайлаң ажылдап өөренирин сайзырадырындан аңгыда, ниитилел байдалыңга өөренип, чаңчыгарын өөредип, деткири.

Боттуг чүүлдерни (билигни) сонуургап шиңгээдириниң бүгү талалыг ажыл-чорудулгазы(Познавательные УУД)

1. Медээни (чаа билигни) хүлээп алыры.
2. Медээни (билигни) угаап сайгарыптар деңнели.
3. Угаап-боданыр, сайгарыптар ажыл-чорудулгазының түңнели.

Өөренириниң уг-шиин таарыштырып ажылдаарының бүгү талалыг ажыл-чорудулгазы(Регулятивные УУД)

1. Онаалганы алгаш...
2. Онаалга күүседиринге айтырыглар
3. Онаалганы күүседип ора ...
4. Онаалганы төндүрүп тура ...
5. Онаалганы төндүрүпкеш...
6. Онаалга кылырынга дуза

Харылзажырының бүгү талалыг ажыл-чорудулгазы(Коммуникативные УУД)

1. Бодунуң бодалдарын илередири.
2. Сайгарылгалыг чугаа кылып билири.
3. Өөредилгениң ажылчын бөлүүнүң ажыл-чорудулгазыңга киржилгези.
4. Ниитиниң корум-чурумун сагыыры.

Школаже киреринге чедир уругта таарымчалыг, оожум турум байдал бодунга хамаарыштыр бедик, бодунуң күжүңгө болгаш ниитилелге алдынып билиринге бүзүрел керек.

Бо бүгү психологтуг байдалдар уругнуң школага өөренип киреринге бедик күзел болур болгаш стандартта өөредилге ажыл-чорудулгазының чугула угланышкыннары кылдыр демдеглеттинген.

Чаа билигнихүлээп алыр арга-шинээ

Баллар саны	Кичээлге ажылдарның хевирлери	Өөреникчилерниң ады, фамилиязы (деңнели)
-------------	-------------------------------	--

			Сат А	
1. Медээни (чаа билигни) хүлээп алыры				
<i>1.1 Аас-биле тайылбырны билип аар харык-шинээ:</i>				
4	Бир дугаар тайылбырдан билип аптар			
3	Немелде тайылбырлаары херек			
2	Бичии болгаш немелде тайылбырлап бээр, билип алганын хынап каап турар			
1	Аас-биле тайылбырлаанын билип шыдавас.			
<i>1.2 Бижимел-биле тайылбырны билип аар харык-шинээ:</i>				
4	Бот-тускайлаң билип ап шыдаар			
3	Немелде тайылбырлаары херек			
2	Бичии болгаш немелде тайылбырлап бээр, билип алганын хынап каап турар			
1	Бижимел-биле тайылбырлаанын билип шыдавас.			
2. Медээни угаап сайгарыптар деңнели				
<i>2.1 Бердинген медээден чугула бодалды ылгап үндүрүп шыдаары:</i>				
3	Бот-тускайлаң ылгап шыдаар			
2	Немелде айтырыглар дузасы чокка шыдавас			
1	Элээн бергедээшкиннерлиг			
<i>2.2. Өөренип турар материалындан чаа медээни (билигни) ылгап үндүрүп шыдаар</i>				
3	Бот-тускайлаң ылгап шыдаар			
2	Дуза хереглээр			
1	Элээн бергедээшкиннерлиг			
<i>2.3 Угаап-боданыр, сайгарыптар ажыл-чорудулгазынын деңнели</i>				
3	Класста өөреникчилерниң деңнелинге бодаарга, бедик			
2	Класста өске өөреникчилерниң деңнелинге дөмей			
1	Элээн куду			
3. Угаап-боданыр, сайгарыптар ажыл-чорудулгазынын түннели				
<i>3.1 Түңнелди чедип ап турарының байдалы:</i>				
4	Ажыл-чорудулганы күүседиринге бердинген уг-шиг (алгоритм) дузанын чедишкинниг ажыглап шыдаар			
3	Онзагай, сагынгыр-гывызык арга-биле			
2	Чедимче чок арга-биле			
1	Харыыга таарыштырып каары, сайгарылга (угаап бодавайн) чокка кылыры			
<i>3.2 Түңнелдерни көргүзери (шынзыдары):</i>				
4	Бодунуң шиитпирин бадыткап, долу харыыны берип шыдаар			
3	Долу харыыны берип шыдаар, ынчалза-даа бадыткап шыдавас.			
2	Харыыны арай боорда (үндүр тырыттыртып тургаш) алыр			
1	Харыы бээринге бергеждежир			
<i>3.3 Ажылының түңнелдеринге үнелел бээри:</i>				
3	Ажылдың түңнелинге шын үнелелди, кайда часканын билип болгаш, берип шыдаар			
2	Кайда часканын билип турза-даа, ажылдың түңнелинге кезээде			

	шын үнелел берип шыдавас.			
1	Ажылдың түннелинге шын үнелелди, кайда часканын чедир билбейн турарындан, берип шыдавас			
<i>3.4 Өөредилге программаның негелделеринге дүүштүр өөреникчинин билиинин деңнелинин байдалы</i>				
3	Силернин эртемиңерге хамаарыштыр бердинген хуусаа дургузунда программаны шиңгээдип шыдаптар арга-шинектиг			
2	Программаны шиңгээдип алырынга немелде кичээлдер херек			
1	Программаны шиңгээдип алыры янзы-бүрү чылдагааннар уржуу-биле берге			
Нийти балл:				

Бердинген түннелдерни үндүреринин аргазы

Баллдар саны	Өөреникчинин туружу	Деңнели
9 - 15	Өөредилгеге хамаарышкан медээни (билигни) хүлээп алырда бот-тускайлаң ажил-чорудулга кылып шыдавас, бижип каан (аас-биле тайылбырлаан) медээлерни сайгарарынга улуг бергедээшкиннерлиг. Чаа медээден (билигден) чугула медээни илередип тыварынга угаап-боданып сайгарарып түннээринге элээн бергедээшкиннерлиг. Сайгарып угаап боданыр ажил-чорудулгазының деңнели, түннел кылыр арга-шинээ куду деңнелде. Өөреникчиден харыыны арай боорда (үндүр тыртып тургаш) алыр. Ажылының түннелинге шын үнелелди, частырыгларын чедир билбейн турарындан, берип шыдавас.	КУДУ
16 - 23	Өөредилгеге хамаарышкан аас-даа, бижимел-даа медээни (билигни) шиңгээдип алырынга немелде тайылбырлар дузазы херек. ажил-чорудулгазыныңүезинде (ажылын мөөңнеп ажилдаарынга көгүдүг, мактал) дуза херек. Сайгарып угаап боданыр ажил-чорудулгазының деңнели ортумак. Ажил-чорудулганың түннелдерин башкынын берген дузазын, уг-шинин (алгоритм) күүседип тургаш азы чамдыкта бот-тускайлаң ажилдап турар үезинде чазып, эдип тургаш чедип алыр. Шын харыыны, бодунун чазыгларын эскерип турза-даа, кезээде берип шыдавас.	ОРТУМАК
24 - 31	Өөредилгеге хамаарышкан аас-даа, бижимел-даа медээни (билигни) эки шиңгээдип алыр. Бердинген медээден (билигден) чугула бодалды бот-тускайлаң сайгарып угаап боданыр ылгап, түңнеп үндүрүп шыдаар. Угаап-боданыр ажил-чорудулгазының деңнели бедик. Бердинген дуза, уг-шинин (алгоритм) чедишкинниг ажыглап билир, ажилды сагынгыртывызык арга-биле күүседип шыдаар. Долу харыыны берип, бодунун туружун бадытталдыг илередип шыдаар. Ажылының түннелинге шын үнелелди берип билир.	БЕДИК

Чаа медээни (билигни) өөрениринин аргазын бодунун ажил-чорудулгазын таарыштырып тургаш ажилдаар арга-шинээ

(Регулятивные УУД)

Балл	Кичээлге ажилдаарының хевирлери	Өөреникчилериниң ады, фамилиязы (деңнели)				

1. Онаалганы алгаш...					
3	Ажылды эгелээр мурнунда планнап аар				
2	Ажыл-чорудулга үезинде планнашкын кылыр				
1	Планнашкын шуут кылбас				
2. Онаалга күүседиринге айтырыглар					
4	Немелде тайылбыр алырынга дуза херек чок				
3	Ажыл кылыр бетинде айтырыгларны салыр				
2	Ажыл үезинде айтырыглар салыр				
1	Дуза херек-даа болза, айтырыглар салбас				
3. Онаалганы күүседип ора					
4	План езугаар кылыр				
3	Пландан өскээр ажылдай бээр				
2	Планнап алганы езугаар ажылдап эгелезе-даа, ажыл-чорудулганың чурумун хажыда бээр				
1	План чок, дужа-келбиже ажылдаар				
4. Онаалганы төндүрүп тура					
3	Планнап алганы езугаар түннелди ыяп-ла чедип алыр				
2	Ажылын төнчү утказынга чедирбес				
1	Ажылдың түннели кандыг-даа болза, ажырбас				
4. Онаалганы төндүрүпкеш...					
4	Түннелин хынаар, чазыгларны тывар, эдер				
3	Түннелин хынавас				
2	Түннелин хынавас, ооң шын болурунга бүзүрелдиг				
1	Түннелин хынаар, ынчалза-даа частырыгларны көрбес				
5. Онаалга кылырынга дуза					
4	Дуза хереглес				
3	Дуза херек, дузаны хүлээп аар				
2	Дуза херек, ынчалза-даа ону ажыглап билбес				
1	Дуза херек, ынчалза-даа ону дилевес				
Ниити балл:					

Бердинген түннелдерни үндүрериниң аргазы

Баллдар саны	Өөреникчинин туружу	Деңнели
6 - 10	Өөренириниң аргазын ажыл-чорудулганың сорулгазы деп медереп билиринге бергедежип турар. Ажылды планнашкын чок кылыр, тайылбарны хереглеп-даа турар болза, тодарадыр айтырыглар салбас, ажылды буу-хаа, уг-баш чок кылыр. Ажылды кылырынын уг-шиин башкы кылып-даа берген болза, ону, боду эскербейн. хажыдып турар. Онаалганы кылып доозупкаш, ажылдың түннели кандыг-даа болза хамаарылга чок байдалдыг. Түннелди хынап тура, частырыглар көрбес. Дуза дилээрин билбес, дуза келзе-даа, ону ажыглап билбес.	КУДУ
11 - 16	Чамдык таварылгаларда өөредилгениң аргазын ажыл-чорудулганың сорулгазы деп медереп билип турар. Ажылдаарынын планын, ук планын тодарадып илередирин мырыңай ажылды кылып эгелей берген үезинде чорудар. Ажылды күүседириниң чурумун хөй янзы кылып алза-даа, шын, чөптүг арганы шилиирин орта билбейн баар. Ниити планнап алганы езугаар ажылдап эгелезе-даа, ажыл-чорудулганың чурумун хажыда бээр. Ажылды төндүрүп тура, планнап алган түннелин кезээде чедип албас. Харызы шын деп даап бодап алганы-биле азы ооң түннели кандыг боорун сонуургавазы-биле ажылынын түннелин хынавас. Херек өйде дуза кадарын дилээр,	ОРТУМАК

	ынчалза-даа ону ажыглаарын билбес.	
17 - 22	Өөредилгениң аргазын ажыл-чорудулгазының сорулгазы деп эки медресеп билип турар. Ажылдап эгелээр бетинде, хөй кезиинде, бодунуң ажыл-чорудулгазын баш бурунгаар планнап алып болгаш ажылының уг-шии езугаар чедишкениң чогуруп билир. Херек апарганда, ажылдап эгелээр мурнунда тодарадып аар. Ажылды кылып тура, бичии хажыдышкын бар-даа болза, ниити план езугаар ажылдаар. Ажылды төндүрүп тура, планнаан түңнелин албан чедип алып. Ажылды төндүрүпкеш, ону хынаар, частырыгларны тыпкаш, эдер. Херек апарганда дузаны дилээш, ону чөптүг ажыглап билир.	БЕДИК

Чаа медээни (билигни) шингээдиң база чугаалажылга үезинде бодунуң бодадын өске кижилерге билдингир кылдыр бот-тускайлаң илередип, айтырыгларга тода, чиге харыылап шыдаар арга-шинээ
(Коммуникативные УУД)

Балл	Кичээлге ажылдарның хевирлери	Өөреникчилернин ады, фамилиязы (деңгели)				
1. Бодунуң бодадарын илередири						
3	Бодунуң бодадын өске кижилерге билдингир кылдыр бот-тускайлаң илередип шыдаар					
2	Бодунуң бодадын өске кижилерге чүгле немелде айтырыглар дузазы-биле илередип шыдаар					
1	Бодунуң бодадын өске кижилерге немелде айтырыглар дузазы-биле безин илередип шыдаас					
2. Сайгарылгалыг чугаа кылып билيري						
<i>2.1. Айтырыгларга харыылап шыдаар арга-шинээ</i>						
4	Делгеренгей харыы берип шыдаар					
3	Кыска (долу эвес) харыы берип шыдаар					
2	Харыы үезинде сүрээдээр болгаш бергедежир. Сөс курлавыры чегей болганындан харыы үезинде бергедежир.					
1	Бот-тускайлаң харыы шуут берип шыдаас.					
<i>2.2. Айтырыглар салып билириниң арга-шинээ</i>						
3	Айтырыгларны шын таарыштыр салып шыдаар					
2	Салган айтырыгларының утказы чугаалажып турар кижиге чедир билдинмес, немелде тодарадыр ужурга таваржыр					
1	Чугаалажып турар кижиге билдингир кылдыр айтырыг салып шыдаас					
<i>2.3. Удурланыкчызынга чөпшээрешпээнин таарыштыр илередип билир арга-шинээ</i>						
3	Удурланыкчызынга чөпшээрешпээнин таарыштыр илередип билир					
2	Үргүлчү чөптүг эвес					
1	Чөптүг, таарыштыр чугаалажырын сагывас					
3. Өөредилгениң ажылчын бөлүүнүң ажыл-чорудулгазынга киржилгези						
<i>3.1. Бодунуң туружун боттук бадыткалдарлыг тудуп билир харык-шинээ</i>						

3	Бодунуң туружун боттуг бадыткалдарлыг тудуп билир						
2	Үргүлчү бадыткалдыг эвес						
1	Бадыткалдыг тудуп билбес						
3.2 Бодунуң туружун таарыштыр өскертип шыдаар харык-шинээ							
4	Бодунуң туружун херек апарган үеде таарыштыр өскертип шыдаар						
3	Бодунуң туружун үргүлчү-ле өскертип шыдавас						
2	Бодунуң туружун, эдери чугула дээрзин билир-даа болза, өскертип шыдавас						
1	Бодунуң туружун, эдери чугула дээрзин билбес						
3.3 Ажылдың чедишкинниг болурунга хамаарыштыр бөлүктүң шиитпиринге чөпшээрэжир харык-шинээ							
3	Бөлүктүң ниити шиитпиринге чөпшээрэжип шыдаар						
2	Бөлүктүң ниити шиитпиринге үргүлчү-ле чөпшээрешпес						
1	Бөлүктүң ниити шиитпиринге чөпшээрешпес						
4. Ниитиниң корум-чурумун сагыыры							
3	Ниитиниң корум-чурумун харылзаа үезинде сагып билир						
2	Ниитиниң корум-чурумун үргүлчү сагывас						
1	Ниитиниң корум-чурумун хүлээвес						
Ниити балл							

Бердинген түннелдерни үндүрериниң аргазы

Балл	Өөреникчиниң туружу	Деннели
8-13	Бодунуң бодалын өске кижилерге билдингир кылдыр бот-тускайлаң илередип, айтырыгларга харыылап шыдавас. Чугаа үезинде чөптүг, таарыштыр чугаалажырын сагывас. Чугаалажып турар кижиге билдингир кылдыр айтырыг салып шыдавас Бодунуң туружун бадыткалдыг чижектер-биле илередип шыдавас, ону таарыштыр этпес, эдери чугула дээрзин угаап билбес. Ажылдың чедишкинниг болурунга хамаарыштыр бөлүктүң ниити шиитпиринге чөпшээрешпес. Кады чугаалажып турар кижизиниң эргедужаалын, чугааның байдалын өөренип көрбес.	КУДУ
14-20	Бодунуң бодалын өске кижилерге билдингир кылдыр бот-тускайлаң илередиринге сөс курлавыры эвээш болганындан азы сүрээдээринден бергежежир. Бодунуң туружун шын тудуп, ону бодамчалыг эдип, бөлүктүң ниити шиитпирин хүлээп алырын кезээде сагывас. Ниитиниң чурумун сагывайн баар.	ОРТУМАК
21-26	Бодунуң бодалын өске кижилерге билдингир кылдыр бот-тускайлаң илередип шыдаар. Айтырыгларга шын тургузуп, байдалга таарыштыр харыылап шыдаар. Бөлүктүң ниити шиитпиринге чөпшээрэжип билир. Бодунуң туружун боттуг бадыткалдыг чижектер-биле тудуп база херек апарганда өскертип билир. Чугаа үезинде ниитиниң чурумун кезээде сагып билир.	БЕДИК

КАПСЫРЫЛГА 3. Уругларның ниити интегративтиг сайзыралының болгаш бот-хуузунда деңнелин ТОДАРАДЫРЫ

Ю.А. Афонькинаның ажылдап кылганы «Улуг бөлүктүң уругларының билиг шингээткениниң хыналдазын ШНЧУӨАЧ чорудары» [1] ажылын үндезинге ап, уругларның интегративтиг сайзыралының ниити хевирлеттингениниң деңнелин илередип болурун башкыларга сүмелеп кирип турар бис.

«Мага-боду кадык, арыг-силиг болурунун болгаш культурулуг аажы-чацныг болурунун аргаларын, мергежилдерин билир» деңнели
(уругларның ниити интегративтиг сайзыралының болгаш бот-хуузунда деңнелин баллдарга көргүзөр чижек таблица)

№ д/с	УругФ. А.	Арыг-силиг, культурулуг болурунун мергежилдерин билир	Назы-харынга дүүштүр арыгланып, ашганыпбилир	Кылып билир ужурулук шимчээшкннерни билир	Идепкейлиг шимчээшкнниң сайзыралының деңнели	Кадык-чаагай чурттаарының дугайында билيري	Кадык-чаагай болурунун бирги дүрүмнерин билиринин деңнели	Ниити баллдар саны	Деңнел
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1									
Түңнели									

Эрттирген хүнү: _____

Бөлүү: _____

Кижизидикчи башкылары: _____

Педагог-психолог: _____

Улуг кижизидикчи башкы: _____

«Сонуургак, идепкейлиг» деңнели
(уругларның ниити интегративтиг сайзыралының болгаш бот-хуузунда деңнелин баллдарга көргүзөр чижек таблица)

№ д/с	УругФ. А.	Чаа билиг шингээдир сонуургалы	Билип алыксаар айтырылгалы	Билип алып дээш шинчилээр арга-шинээ	Бот-тускайлан сайзыралы, туружу	Улуг кижилерден дуза дилээри	Өөредилгениң ажылы чорудулгазына киржилтеси	Ниити баллдар саны	Деңнели
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

1									
2									
Түннели									

Эрттирген хүнү: _____

Бөлүү: _____

Кижизидикчи башкылары: _____

Педагог-психолог: _____

Улуг кижизидикчи башкы: _____

«Сеткилиден сагыш-човангыр аажы-чаңының» деңнели
(уругларның ниити интегративтиг сайзыралының болгаш бот-хуузунда
деңнелин баллдарга көргүзөр чижек таблица)

№ д/с	Уруф. А.	Чоок кижилеринин болгаш эш-өөрүнүн сагыжын бодунга чоок хүлээп билири	Тоолдарның, чечен төөгүлеринин, чечен чугааларның маалырлары дээш сагыш-човаашкыны	Уран чурулганы, хөгжүмнү болгаш чечен чогаалды сеткилиден хүлээп алыры	Долгандыр бойдушту сеткилиден хүлээп алыры	Кижинин сагыш-сеткилинин байдалы дугайында билири	Харылзажып тура, сагыш-сеткилинин байдалын көргүзери	Ниити баллдар саны	Деңнел
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1									
Түннели									

Эрттирген хүнү: _____

Бөлүү: _____

Кижизидикчи башкылары: _____

Хөгжүм талазы-биле удуртукчузу: _____

Педагог-психолог: _____

Улуг кижизидикчи башкы: _____

**«Улуг улус болгаш эш-өөрү-биле харылзаа тударының аргаларын,
мергежилдерин билир» деңнели**
(уругларның ниити интегративтиг сайзыралының болгаш бот-хуузунда
деңнелин баллдарга көргүзөр чижек таблица)

№ д/с	УругФ. А.	Чугаа домак чокка кара-биле илередил, холдары-биле айтып, имнеп харызажыры	Ийи кижги аразында чугааны тударынын аргаларын билгири	Улуг улус-биле чогумчалыг чугаа кылырының аргаларын билгири	Эш-өөрү-биле чогумчалыг чугаа кылырынын аргаларын билгири	Улуг кижилер-биле чугаа кылырының мергежили	Эш-өөрү-биле чугаа кылырының мергежили	Културлуг чугаалажырын билгири	Ниити баллар саны	Деңнел
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
1										
25										
Түннел										

Эрттирген хүнү: _____

Бөлүү: _____

Кижизидикчи башкылары: _____

Педагог-психолог: _____

Улуг кижизидикчи башкы: _____

**«Бодунун чурумун башкарып билир (чаңчыгып өөрөнгени)»
деңнели**

(уругларның ниити интегративтиг сайзыралының болгаш бот-хуузунда
деңнелин баллдарга көргүзөр чижек таблица)

№ д/с	УругФ. А.	Ниитил-сагылгалыг, чурумнуг болурунун эге өй-чижек нормаларын дүүрмнерин сагып билгири	Кудумчуга болгаш хөй-ниити черинге чурумнуг болурунун өй-чижек нормаларын дүүрмнерин сагып билгири	Бодунун чуртталгазының үнезин билгири турар	Билгири эге үнелерге дүүшгүр толаргай сорулгазын күүседиринге ажил-чорудулгазын планнап алыры	Бурунгаар чүткүлдүү	Улус аайынга (өгтүнүп) ооренири	Ниити баллар саны	Деңнел
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1									
2									
Түннели									

Эрттирген хүнү: _____

Бөлүү: _____

Кижизидикчи башкылары: _____

Педагог-психолог: _____

Улуг кижизидикчи башкы: _____

«Назы-харынга дүүштүр интеллектуалдыг болгаш бот-тускайлан проблемниг айтырыгларны меделердии-биле шиитпирлээр» деңнели
(уругларның ниити интегративтиг сайзыралының болгаш бот-хуузунда деңнелин баллдарга көргүзөр чижек таблица)

№ д/с	Уруг Ф. А.	Бот-тускайлаң шингээдип алганы билиглерин болгаш ажыл-чорудулганын аргаларын проблемниг айтырыглар шиитпирлээринге ажыглап бибири	Кандыг-бир айтырыг шиитпирлээри угаан-меделериниң сайзыраңгай шынары бооп илереп кээри	Ажыл-чорудулганың арга-мергежин чогуур байдалга дүүштүр өскөртүп шыдаар деңнели	Даап чурурунга бодальнын деңнели	Хол-биле тудуп чогаадырынга (конструирование) боданырынын деңнели	Аас-биле харылзажырынга боданырынын деңнели	Ниити баллдар саны	Деңнел
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Түннели									

Эрттирген хүнү: _____

Бөлүү: _____

Кижизидикчи башкылары: _____

Педагог-психолог: _____

Улуг кижизидикчи башкы: _____

«Өөредилгениң ажыл-чорудулгазының үезинде билиг шингээдириниң бүгү талалыг уг-шиин (ууд) тодарадып билир» деңнели
(уругларның ниити интегративтиг сайзыралының болгаш бот-хуузунда деңнелин баллдарга көргүзөр чижек таблица)

№ д/с	Уруг Ф. А.	Улуг улусту дыңнап, айтышкынын чижек аайы-биле кылып турар	Бодун хынаттынары (хайгаарап көөрүнүң чижээнге)	Бот-үнелели(хайгаарап көөрүнүң чижээнге)	Бодун хынаттынары (сөстүн чижээнге)	Бот-үнелели (сөстүн чижээнге)	Ниити баллдар саны	Деңнел
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1								
2								

Эрттирген хүнү: _____

Бөлүү: _____

Кижизидикчи башкылары: _____

Педагог-психолог: _____

Улуг кижизидикчи башкы: _____

**Уругларның ниитинтегративтиг сайзыралының хевирлеттингенинин
деңнелиниң көргүзүүнүн ТҮҢНЭЛ ТАБЛИЦАЗЫ
(баллдар болгаш көргүзүүнүн деңнели)**

№ д/с	УругФ. А.	Күш-дамыр кижизидилгези	Сонуургаак, илелкейли	Сеткилиден сагыш-човангыры	Улуг улус болгаш эш-өөрү-биле харылзаа тударының арга-мергежилдерин билири	Болунун чурумун башкарнып билири	Интеллектуалдыг, бог-тускайлан проблемниг айтырыгларны шийтирилээр чарт угаанныы	Эге билигденнели	Билиг шийгээдириниң уг-шинин бүгү талалыг тып билири	Ажылды чорударының аргалары болгаш мергежилдерин билири	Ниити балл саны	Деңнели
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1												

Уругларның ниити интегративтиг сайзыралының хевирлеттингенинин деңнелин балл-биле санап түңнээриниң көргүзүү:
аргажок куду – 163-ке чедир,
куду – 164-328,
ортумак – 329-493,
бедик – 494-660.

2-3 харлыгларга

Алдын-оол А.Х. Каткы-хөглүг уруглар бис.Күске какпазы.Карусель.Аргада адыг.

Алдын-оол А.Х. Тааннар. Космонавтылар. Семдер хава.Белектер.Ойнаалы.

Ангырак Б. Шаша акым бузуп калды.

Монгуш Б.М. Ойнаар-кыстар.Бичии Севил.Бирээ,ийи,үш, дөрт, беш.

Танова Е.Т. Бичии Чолаачы.Чолаачы.Шивижигеш.Бызаа.

Чаш-оол К.С. Харжыгаш.Авамга.

Сувакпит О.Ө. Дүрген чугаалар.Дагаажыгаш.Мөөр бөмбүк.

Сувакпит О.Ө. Сугжугаш.Улус удаан.Бистин Маша.

Пюрбю С.Б. Сагынгыр күске.

Сарыг-оол С.А. Ии,чүдээн! Хураган.

Ойдан-оол О. М. Уранмаанын ойнаар-кызы.Анайжыгаш биле Кымыскаяк.

Кара-Күске Ч.К. Халыжаалам, шуражыылам! Амданнын! Бөөп-бөөп кылашта! Аваң кай, ачаң кай? Мамак ма! «Шу-шу!»де! Өпейим-өлчейим. Эм-эм.

Кечил-оол Э.Т. Харамай. Топ-топ. Электей бээр.

Очулгалар

А.Барто. Кушкашчыгаш. Чүү канчаар алгырарыл? Час. Ойнаарактар. Койгунчугаш. Аът. (очул. О.Сувакпит)

В.Берестов. Аарыг ойнаар-кыс. (очул. О.Сувакпит)

В.Сутеев. Дииспей. Час келген. Дагаа оглу болгаш өдүрек оглу. (очул. О.Сувакпит)

Г.Ладончиков. Ойнаарактын өпей ыры. (очул. О.Сувакпит)

Е.Чарушин. Кыс дагаа.Дииспей. Ыт. Шокар дагаа.Бистин өдүректеривис. (очул. О.Сувакпит)

З.Александрова. Топулааштар. Эртен. Амданныг кадык. (очул. О.Сувакпит)

Л.Толстой. Варянын шиижекчигежи.

Орус улустуң аас чогаалы: Эргек дег оолчук.Дагаажык.Диис-диис.Катя, Катя. Хүнчүгеш. Ала-сааскан. (очул. О.Сувакпит)

Орус улустуң тоолдары: Репка. Шокар дагаа. Маша биле Адыг. Борбак далган.

С.Капутикян. Часкай бербе. Кым мурнай ижиптерил? Шупту удуй берген.

С.Маршак. Декабрьда.

4-5 харлыгларга

Шоюн А.С. Сонуургакпай. Хөртүк болуп, хуулуп каап-тыр. Ону өөрүм чүү дээр ирги?

Монгуш Б.М. Хаванчыктар. Ыт. Мээң ыдым.

Сувакит Ө.С. Чырык. Соок-Ирей. Шартылаа. Кастарымны. Сайлык. Буга. Дүрген-чугаалар. Дүрген-харыылар. Куштар хөөнү. Торга. Аңгыр. Хамнаарак. Хирилээ. Тогдук. Бойдус төлү. Кажан чалгааранчыг эвезил? Чаа номчугаштар.

Саган-оол В. Чараш-чараш.

Танова Е.Т. Чунгуда. Мөгелер. Шалың. Шивижигеш. Күс. Кышкы ыржыгаш. *Дилгижек.* Тенек хава. Барабанчы. Хүнчүгеш. Ховаганмай.

Чадамба Л.Б. Чодураалар.

Кенин-Лопсан М.Б. Харжыгажым.

Өлчей-оол М.К. Чүктенип чорааш. Тенекпей.

Даши-оол М. Үлежир бис.

Кан-оол О. Мажаалай. Хөглүгбей. Дой. Каарган. Харжыгаш. Ховаганнар. Күжүгеннер.

Артына С. Азыраар мен.

Комбу С.С. Күс. Дииспей.

Сүрүң-оол С.С. Чүрекпен.

Соскалдай С. Чарашпай. Курунлаан.

Таспай С.Ө. Адыг оглу. Эң-не үнелиг эртине.

Чооду К-К.К. Үе-шагның эргилдези. Кыш. Час. Чай. Күс. Стаканым. Чараш таваам. Шопулаам бо. Мээң серээм. Аажок чараш үрен боор мен. Холчугаштар. Бутчугаштар. Дадыр-дадыр! Амдызында бичиимен. Ойнааркызым. Ийистер бис. Матрешкалар. Чараштаа. Кургаг сүт. Сайзанақтап ойнаалам! Дайна, Таня! Харын кажыл? Ажылда! Хүнезин-не! Тенекпей. Дииспейнин үлегери. Шетте хар. Хоюм. Ням-ням. Бопук. Хопа-хопа! Идиктерим кедип аар мен. Дөмей-дөмей. Кыргызан-авам баскан быштаа. Кым экил? Чурумнуг кымыскаяктар. Авазынга дөмей оол. Бодум-оол кайыл?

Монгуш. Ч. Койгунчугаш. Аът. Кат.

Кечил-оол Э.Т. Чыжырганам. Ужуп кел! Хаван оглу. Хадыыр-сарыг. Сергедип кээр. Капуста. Морьковь. Мөөгү. Картофель. Бора-Хөкпеш. Омак хөглүг. Аът. Аттар. Оон соонда ойнаар мен. Өжешпей. Тенекпей. Тергедайым. Хамнаарак-ойнаараам. Ойнааркызым. Чолаачы мен. Байырлыг, чай! Час. Садигим.

Очулгалар

А. Барто. Адыг. Хар. Бөмбүк. Экизин аар! Катя. Өнүктөр. Корабльчыгаш. Коргунчуг куш.

А. Прокофьев. Хүнчүгеш.

Б. Заходер. Сапыкчы.

В. Берестов. Баар оруум айтып берем.

В. Жуковский. Кушчугаш.

В. Бирюков. Доос-кара оттуп келген. Сапыкчы. Хензигбейим. Кыжын.

В. Сухомлинский. Ачамны дөзөксээр мен. Мээң авам хлебсиг.

Г. Бойко. Дагаа.

Г. Ладоницков. Моортай чүгө чемненген соонда чунарыл? Үзер өшкү.
 Уйгужулар.
Е. Благинина. Аяс чаагай эртен-биле! Бутчугаштар.
Е. Трутнева. Чаа чыл-биле!
Е. Чарушин Чараа-чечен. Бөрзекчигеш. Оолдарлыг өдүрөк.
И. Токмакова. Час.
К. Ушинский. Аскыр дагаа биле ыт. Кортук Ваня.
К. Чуковский. Дагаа оглу. Эки чун!
М. Джалиль. Хек.
М. Ивансен. Шивижигеш.
Н. Калинина. Вася балыкты канчаар тутканыл?
Н. Найденова. Найырал.
Н. Сынгаевский Дузалакчы.
О. Выготская. Шанактарга. Соогун!
П. Воронько. Удуур херек. Төрээн чер дег, эки чер чок.
С. Маршак. Угааныг күскежик дугайында тоол. Шиижек кайыын
 чемненгенил? Пар оглу. Зебралар. Жираф. Чаан. Бодаган. Ак адыглар. Үгү
 оолдары. Пингвин. Куу оглу. Өрт. Халаптыг өрт үнө берзе, 01-же хамаатылар
 долгай каапсын. Кажар диин. Бөмбүк.
С. Михалков. Харжыгаш.
Т. Новиков. Хадыыр-сарыг.
Ш. Галиев. Торга. В. Зайцев. Бодум кеттинип алыр мен. Үш көпөөк бергеш.
Я. Аким. Шивижигеш каастанып тур.
Я. Тайц. Кыш. Ага. Каттап чораш.

6-7 харлыгларга

А. Барто. Ыт. Анайжыгаш.
А. Веденский. Машинистин ыры.
А. Пушкин. Балыкчы болгаш балык дугайында тоол.
Шоюн А. С. Балыктар аштай бээр. Койгунак.
Монгуш Б. М. Кежээ ыт.
В. Берестов. Хөглүг чай. Дүктүг-курттун шынчы сөзү. Мактаныкчы ужар-
 саазын.
В. Сухомлинский. Күс канчаар эгелээрил? Чедиги уруу. Делегейде эң-не
 чараш хеп. Элдептиг анчы. Арыгда часкы хүн. Дииспейге ыядынчыг болган.
 Көк-хөкпеш чүгө ыглааныл?
Д. Габе. Мээн өг-бүлөм: Авам. Дунмам.
Танова Е. Т. Чеченмаа. Сай. Час. Дииспей. Койгунак.
З. Александрова. Эртен. И. Мазнин. Чаңгыс эптиг чурттаалыңар!
Демдек К. Теве.
Тоюн К. Оля биле эник. Бригадавыс уруглары.
К. Ушинский Хайгыылчы арылар. Шагар чыланнар. Эзир биле диис.
К. Чуковский. Айболит эмчи.

Л. Толстой. Кыргызан-ача болгаш уйнуку. Ийи эжишки. Кым угааныгыл, ол күштүг.

Чадамба Л.Б. Койгун оглу. Бичии Лена. Мазай ирей биле койгуннар.

Эргеп М.С. Ойнап тур бис. Саанчылар. Бөмбүк.

Өлчей-оол М.К. Дедир барган. Анайларым. Чөрүү.

Кенин-Лопсан М.Б. Ырлажыылам!

Эргеп М.С. Өдүгенде чайлаг(тоожудан эгелер). Чараш мал. Шулуң. Ойнап тур бис.

Сладков Н. Күс келди.

Дарыма О. Дүрген чугаалар. Шүлүктээн тывызыклар.

Каң-оол О. Хөглүг кушлар. Күскелер.

Очулгалар

С. Сарыг-оол. Төрээн Тывам. Ойнаар суум.

С. Баруздин. Авазының ажылы.

С. Михалков. Степа акый-шагдаа.

Ч. Кара-Күске. Мыйыт биле мый-ыт. Чаптанчыын аа! Эстедип-ле олур мен. Чалымда пөш. Хүннээрэк. Хөйлөңим. Садикке. Шуптузу-ла чараш болзун! Чылгылаар мен. Дамды. Ол оол ышкаш ыглавас мен. Амдызында кижинунуп. Элезинге ойнаалам! Мээн авам эртежи. Чараш чору! Чус-даа катап айтырынар! Үннеш үннер. Хар. Даамайлава. Кызар-ла! Алдынайжык. «Ава» деп сөс. «Ача» деп сөс. Кыргызан-ава, кыргызан-ача. Даай, даай-даай-ава, чээн. Кууй. Ченге. Дунма. Дунмам, акым, угбам. Ире, ирей. Честе. Эш. Хуулгаазын. Хөөрем-оолбиле Көрген-оол. Карманымда чүү бар деп? Хөйлөңим. Ийистерни көрүңерем. Хүннээрэк. Дүштү садар турган болза! Өөренип кирдим. Ынча дыка кортпас-даа мен. Чаа чылды манап тур бис. Шагаа хүнү. Манчы тудуп чиилем, авай! Харам оол. Кыргызан-даа бол. Күскелер. Үннер. Хүнүвүс. Пөштеривис. Адыш тараа. Аткалашпайн чүнү ойнаар? Чаашкын херек. Кээргенчиг койгунчугаш. Төтчеглекчи болба! Үүргене. Кыжын безин онмас болзун! Болганчок-ла каас болур. Шайывыс. Эниим. Самоледем. Анай-хааклар. Чочагайжык-чочагай. Үе-шагнын эргилдези: Күске чыл Инек чыл. Пар чыл. Тоолай чыл. Улу чыл. Чылан чыл. Аът чыл. Хой чыл. Мечи чыл. Дагаа чыл Ыт чыл. Хаван чыл.

Кечил-оол Э. Т. Баштайгы хар. Чемней бээрге. Самнап ойнай берген дег-дир. Хөглүг чашлар. Баар мен. Ийи өнүк. Мезил. Кулунчугаш. Сылдыстарже орук. Чечектерим. Тывызык. Буянныглар. Чодураалар. Байырлыг садик!

Ю. Тувим. Ногаалар.

Я. Аким. Баштайгы хар.

Ажыглаан литература

1. *Алексеева М.М., Яшина В.И.* Методика развития речи и обучения родному языку дошкольников. М.: Academia, 2000
2. *Афонькина Ю.А.* Психологическая диагностика к обучению детей 5-7 лет. Электронный ресурс: m.vk.com/topis-940694_30504905
3. *Аверина И.Е.* Физкультурные минутки и динамические паузы в ДОУ: прак.пособие. – М., 2006.
4. *Бартан Ф.М.* Технология обучения русскому языку в старших тувинских группах дошкольных образовательных учреждений. – Изд.-полиграфического отдел «Билиг», 2010. – 120 с.
5. *Бодрова Е.В., Давыдов В.В. и др.* Опыт построения психолого-педагогической концепции дошкольного воспитания // Вопросы психологии. – 1989. – № 3.
6. *Божович Л.И.* Личность и её формирование в детском возрасте. – М., 1968.
7. *Болотина Л.Р., Микляева Н.В.* Обеспечение преемственности в работе ДОУ и школы: Методическое пособие. – М.: Айрис-пресс, 2005. – 144 с. – (Дошкольное воспитание и развитие).
8. *Белобрыкина О.А.* Речь и общение: популярное пособие для родителей и педагогов. — Ярославль, 1998.
9. *Выготский Л.С.* Игра и её роль в психологическом развитии ребёнка // Вопросы психологии. – 1966. – № 2.
10. *Выготский Л.С.* Проблема возраста // Собр.соч.: в 6 т. Т.4. – М., 1984.
11. *Кечил-оол Э.Д.* Летающая загадка. Стихи. – Кызыл, Тувкнигоиздат, 1977. – 36с.
12. От рождения до школы. Примерная общеобразовательная программа дошкольного образования (пилотный вариант) / под ред. Н.Е. Вераксы, Т.С. Комаровой, М.А. Васильевой. – М.: МОЗАИКА-СИНТЕЗ, 2014. – 352 с.
13. Примерная основная общеобразовательная программа дошкольного образования «Истоки» / под.ред. Л.А. Парамоновой. – М.: ТЦ Сфера, 2013г.
14. Примерная основная общеобразовательная программа дошкольного образования «Мозаика» / авт.сост. В.Ю. Белькович, Н.В. Гребенкина, И.А.Кильдышева. – МС.: ООО «Русское слово – учебник», 2014. – 464.
15. Радужная моя Тува. Антология тувинской детской поэзии, т.1. – Кызыл: Некоммерческое партнерство «Правник+», 2014. – 136с.
16. *Салчак К.Б., Салчак Л.П.* Развитие тувинской народной педагогики – Кызыл, 2016. – 224 с.
17. *Тэвек А.К.* Чеди назын. – Кызыл: Республика типографиязы, 2003. - 60 а.

18. Уруглар садтарынга өөредилге болгаш кижизидилге программазы. – Кызыл, 1986.

19. Федеральный закон «Об образовании в Российской Федерации» (от 29 декабря 2012 года №273-ФЗ, п.1.9.). ФГОС ДОУ.

20. Школа назыны четпээн уруглар өөредилгезинге хамаарышкан өөредилгениң федералдыг күрүне страндартын бадылаарының дугайында (17.10.2013 ч., п. 1155).

Электронные ресурсы:

1. m.vk.com/topis-940694_30504905 Афонькина Ю.А. Психологическая диагностика готовности к обучению детей 5-7 лет.

2. ds_borz_2.borz.zabedu.ru/ Основы

3. nsportal.ru/...2014/11/0

4. maam.ru/v_detskom_sa

5. filling_formru/other/94024/

6. http://nsportal.ru/sites/default/files/2016/06/30/sozdanie_diagnosticheskoy_karty_po_otsenke_uud_1-4_klassy.docx.